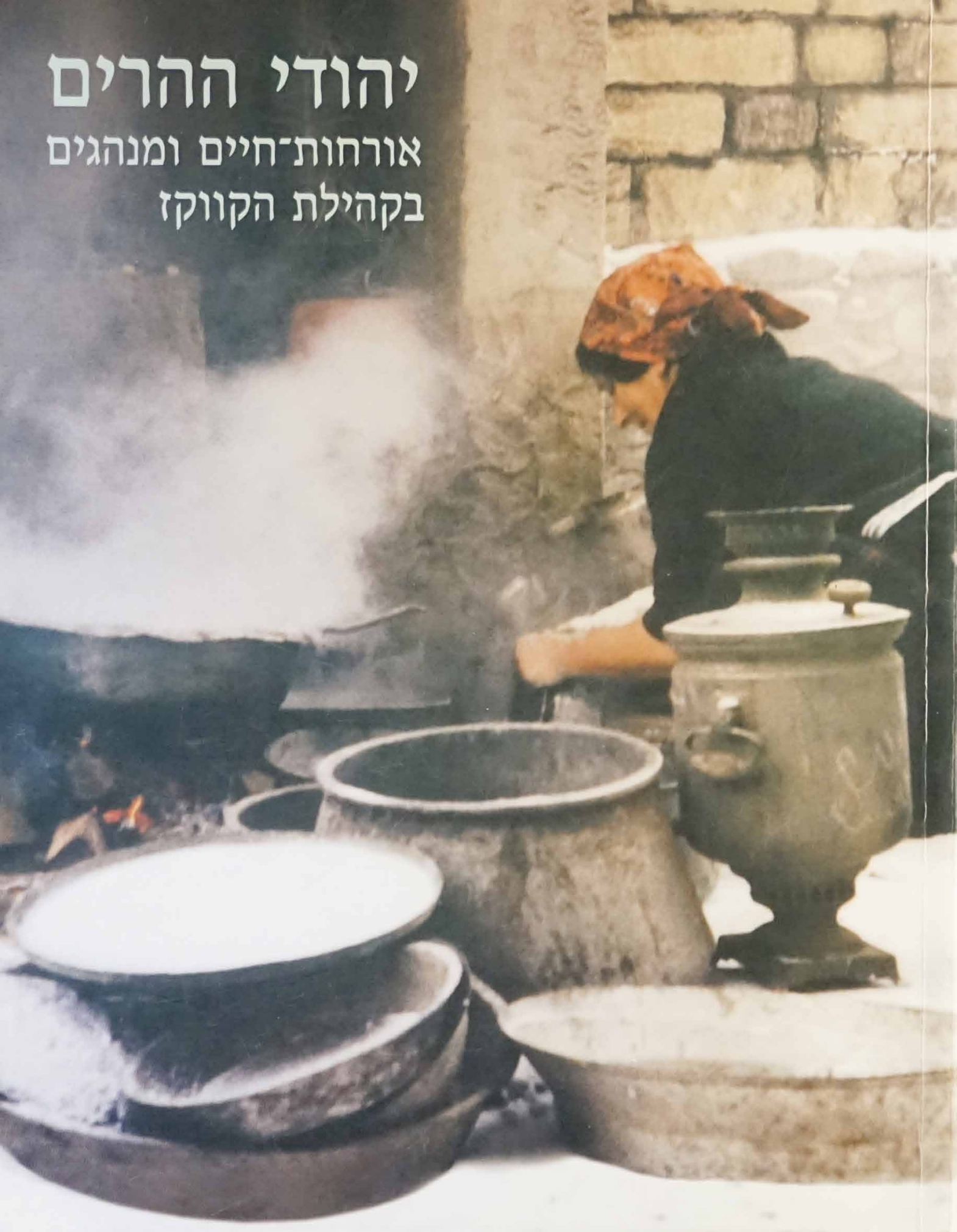

יהודי ההרים

אורחות־חיים ומנהגים
בקהילת הקווקז

יהודי ההרים
אורחות חיים ומנהגים
בקהילת הקווקז

יהודי ההרים

אורחות־חיים ומנהגים
בקהילת הקווקז

בעריכת
לאה מקדש-שמעאילוב

מוזיאון ישראל, ירושלים

מוזיאון ישראל, ירושלים

התערוכה והקטלוג בנדיבות

יהודי ההרים

המשרד לקליטת העלייה

אורחות־חיים ומנהגים בקהילת הקווקז

ג'וינט ישראל

אולמות קרולין ויוסף גרוס וזלמן גולדמן

קרן פורכיימר לתערוכות אתנוגרפיות, ניו־יורק

באגף לקהילות ישראל ע"ש אירן דויד סלה

קרן אהרון ביר, דרבן, דרום־אפריקה

אלול תשס"א

ברוס קובנר, ניו־יורק

דן וקרי ברונר, דיסלדורף

אוצרת אחראית: רבקה גונן

תורמי קרן התערוכות לשנת 2001:

אוצרת התערוכה: לאה מקדש-שמעאילוב

רות וליאון דוידוף, פריז ומקסיקו־סיטי;

עוזרת לאוצרת: עדנה בסעוד

הנו ד' מוט, ניו־יורק; קרן משפחת נאש, ניו־יורק

עמיתי התכנית "מניות המילניום של מוזיאון ישראל"

עיצוב הקטלוג: תרצה ברי

עריכה: רויטל מזובר

צילומי שדה: ראה רשימה בעמוד 151

צילומי החפצים: אבשלום אביטל, ירושלים; פטר לני

עימוד ממוחשב: יעל גולן

הפרדת צבעים ולוחות: גרפאור בע"מ, תל־אביב

הדפסה: דפוס קל בע"מ, תל־אביב

כריכה: מפעלי דפוס כתר בע"מ, ירושלים

קטלוג מס' 460

מסח"ב: 1 283 278 965

© מוזיאון ישראל, ירושלים, 2001

כל הזכויות שמורות

תוכן העניינים

דברי ברכה	7	יאיר צבן, יולי אדלשטיין
הקדמה	9	ג'יימס סניידר
פתח־דבר	11	רבקה גונן
מהרי הקווקז להרי ירושלים	12	לאה מקדש-שמעאילוב

שורשים

לתולדות יהודי ההרים	17	מרדכי אלטשולר
הערגה לציון והעליות לארץ	27	משה יוספוב
שפה, ספרות ותרבות	37	מיכאל זנד

דת ומסורת

כתר, קולמוס וציץ – רימונים וידיים לתורה	51	אריאלה אמר
מאפייני הבנייה	63	בוריס חיימוביץ'
מחזור השנה	77	לאה מקדש-שמעאילוב
מחזור החיים	87	לאה מקדש-שמעאילוב
אמונות וטקסים	103	לאה מקדש-שמעאילוב

תרבות החומר

חיי היום־יום	113	לאה מקדש-שמעאילוב
לבוש ותכשיטים	125	אנטולי בנימינוב
שטיחי "הציור היהודי"	141	טיילא חיזגילוב

ביבליוגרפיה 148

רשימת צלמים 151

תורמי חפצים ומשאילים לתערוכה

דברי ברכה

בתקופת כהונתי כשר לקליטת העלייה (1992–1996) למדתי להכיר את העדה המיוחדת הזאת המכונה "היהודים ההרריים" ולהוקירה. עדה זו, שהחלה להכות שורשים בקווקז לפני יותר מאלף וחמש מאות שנים, שמרה על ייחודה באזור רווי בעיות לאומיות וטיפחה במהלך הדורות תרבות משלה.

יעמדו על הברכה כל אלה שנתנו ידם לארגונה של התערוכה המוקדשת ל"יהודים ההרריים", ובראשם אוצרת התערוכה, גברת לאה מקדש-שמעאילוב. אני שמח שנתגלגלה לידי זכות לסייע במימושה של יזמה חשובה זו.

אני מקווה מאוד, כי רבים ינהרו לתערוכה ויתוודעו באמצעותה לעדה ולתרבותה. "היהודים ההרריים" הגיעו ארצה בשני גלי עלייה – בשנות השבעים ובשנות התשעים.

הכרה טובה יותר של העדה תתרום בוודאי להקלת קשיי קליטתה ולהשתלבותה בחברה הישראלית.

יאיר צבן

שר הקליטה לשעבר

ברצוני לברך את יוזמי התערוכה על אודות יהדות הקווקז ואת כל מי שהשתתפו בהקמתה.

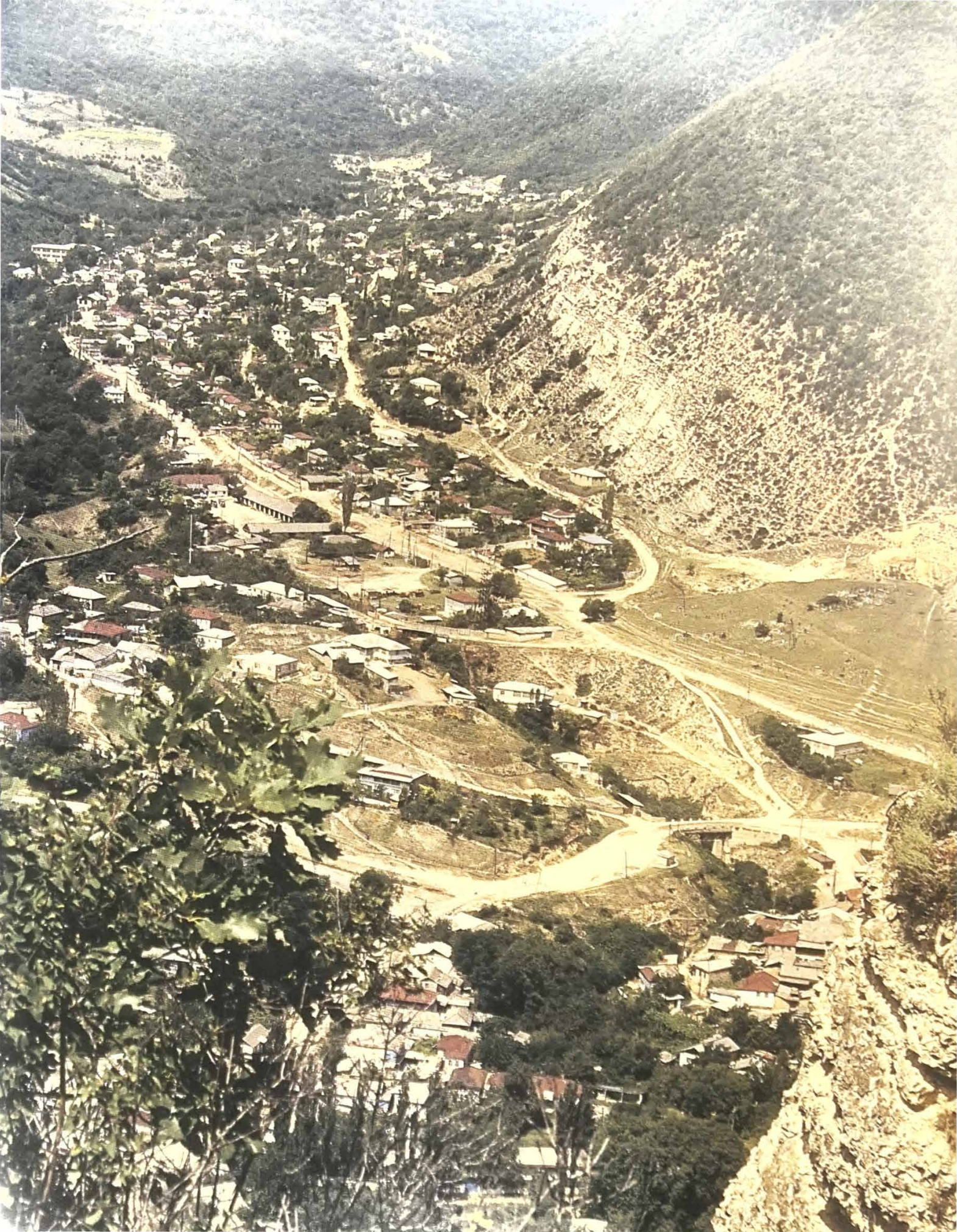
יש הנוהגים לראות בקהילה הקווקזית קהילה כשאר הקהילות של עולי ברית המועצות לשעבר, אך מן הראוי שליהודי הקווקז תוקדש תשומת לב מיוחדת משום ייחודם ומאפייניהם התרבותיים.

עדת הקווקז היא סמל ומופת לאהבת הארץ ולשמירה על המורשת היהודית, ומכאן חשיבותה המרובה של התערוכה ותרומתה לתרבות הישראלית.

בפתיחת התערוכה ובהצגתה לקהל מבקרים נרחב, ברצוני לאחל לכם, יוצאי הקווקז, שתמשיכו לשמור על קהילה חמה ומלוכדת ועם זה לתרום לחברה הישראלית ולהשתלב בה בהצלחה.

יולי אדלשטיין

סגן השר לקליטת העלייה

הקדמה

התערוכה "יהודי ההרים – אורחות־חיים ומנהגים בקהילת הקווקז" היא העשירית בסדרת תערוכות המוקדשות לעדות ישראל שמעלה המחלקה לאתנוגרפיה יהודית במוזיאון ישראל.

אף שכבר מאמצע המאה ה־19 החלו ראשוני בניה לעלות לארץ־ישראל נשארה קהילת יהודי הקווקז בארץ אלמונית כמעט, ורק העליות הגדולות של שנות השבעים והתשעים, שהשלימו את אוכלוסיית בני העדה בארץ לכ־80,000, סייעו לפלס את דרכה לתודעת הציבור בארץ. בהצגת תערוכה על מנהגי קהילת הקווקז יש אם כן משום שליחות שמוזיאון ישראל מקבל עליו ברצון, בראותו בה שתי תכליות – היכרות עם עדה מהעלומות שבמארג האתני של ישראל, ושילובה בחברה הישראלית.

היהודים בקווקז חיו בקרב עמים מוסלמיים והיו פזורים במרחק עצום אלה מאלה, אך למרות הכול שמרו על ידותם; באורחות־חייםם ובמנהגיהם דקוּחה תערובת מקורית של מסורת יהודית עם מנהגים מקומיים. התערוכה והקטלוג המלווה אותה, מציגים היבטים חשובים מתרבות החומר ומרוח העדה ומזמנים לקהל הישראלי הצצה לתוך עולם המורכב מיסודות מוכרים ורחוקים כאחד.

אנו מבקשים להודות מעומק הלב לכל מי שנדיבותם הרבה אפשרה לנו להעמיד את התערוכה ולהפיק את הקטלוג: המשרד לקליטת העלייה; ג'וינט ישראל; קרן פורכהיימר לתערוכות אתנוגרפיות, ניו־יורק; קרן אהרון ביר, דרבן, דרום־אפריקה; ברוס קובנר, ניו־יורק; דן וקרי ברונר, דיסלדורף; תורמוֹ קרן התערוכות לשנת 2001: רות וליאון דוידוף, פריז ומקסיקו־סיטי; הנוֹ ד' מוט, ניו־יורק; קרן משפחת נאש, ניו־יורק ולעמיתי התכנית "מניות המילניום של מוזיאון ישראל".

שקידה על תערוכה המתמקדת באזורים הנתונים בעין הסערה, כרוכה בקשיים לא מעטים ואף בסיכון, וברור לכול שהמשימה לא דמתה להפקה רגילה של תערוכה ומכאן שתודה חשובה במיוחד שלוחה ללאה מקדש־שמעאילוב, אוצרת התערוכה, שהשלימה את משימתה במחויבות אין קץ, למרות המכשולים הרבים; לרבקה גונן, אוצרת בכירה לאתנוגרפיה יהודית, והכוח המניע בפרויקט החותם את עבודתה הברוכה וארוכת השנים במוזיאון, ולצוות העובדים המסור של המוזיאון, שעזר לשתייהן להביא את המבצע המורכב הזה לידי גמר מפואר.

ג'יימס סניידר

מנכ"ל ע"ש אן וג'רום פישר

פתח־דבר

אזור הקווקז שוכן בין הים השחור לים הכספי. רכס הרי הקווקז חוצה חבל ארץ זה וחוצץ בין ערבות רוסיה לבין החלקים הצפוניים של המזרח התיכון. ההרים כה נישאים ומבוטרים עד כי אין כמעט אפשרות לחצותם אלא בשפלות הצרות שלחופי הים הכספי והים השחור. בשל הטופוגרפיה ההררית, אוכלוסיית האזור מפוררת ומספר הישויות האתניות והלשוניות המדוברות בו מהגבוהים בעולם. במהלך כל ההיסטוריה חזרו וניסו ממלכות פרס, האימפריה העות'מאנית ורוסיה להשתלט על האזור, ושוב ושוב מרדו עמי הקווקז בשליטים הזרים; כל אלה הקנו לקווקז בעבר ובהווה תדמית של אזור פרוץ וקשה לשליטה.

ברית המועצות שלטה באזור עד להתמוטטותה בראשית שנות התשעים של המאה ה־20. מאז נחלקים האזורים שמצפון לרכס הקווקז לחבלים אוטונומיים מוסלמיים בתוך תחומי רוסיה, ואילו מדרום לרכס ההרים קמו שלוש מדינות עצמאיות. שתיים מהן – גרוזיה וארמניה – מדינות נוצריות עתיקות. השלישית – אזרבייג'אן – מדינה מוסלמית שהוקמה רק ב־1920 בידי השלטון הסובייטי לאחר מאות שנים שבהן היה האזור מחולק לנסיכויות שונות ונתון בכל פעם לשליטת ממלכה שכנה אחרת.

באזור הקווקז מתגוררות שתי עדות יהודיות נבדלות זו מזו: יהודי גרוזיה במדינה נוצרית, ויהודי ההרים בחבלים מוסלמיים נרחבים במזרח ובצפון הקווקז, בייחוד בצפון אזרבייג'אן ובחבל דגסטאן. יהודי גרוזיה ויהודי ההרים הגיעו לקווקז, על־פי המסורת שבידיהם, עוד באלף הראשון לפני הספירה. כל אחת מהעדות נאחזה בדתה היהודית היאחזות עיקשת למרות רדיפות וקשיים כלכליים ובה בעת אימצה מסורות ומנהגים שונים של התושבים המקומיים, והתפתחה אם כן לכיוונים שונים. התערוכה והקטלוג מתמקדים ב"יהודי ההרים" ולא ביהודי גרוזיה.

היזמה להעמדת תערוכה בנושא יהודי ההרים יצאה בשנת 1995 ממשרד הקליטה בראשות השר דאז יאיר צבן. כשנענינו לה כמעט שלא ידענו דבר על עדה זו. אנשי המשרד הפנו אלינו את לאה מקדש-שמעאילוב, בת העדה, אשר שוקדת על הפרויקט מראשיתו. בחריצות ובמסירות, תוך שימוש בידע שלה בלשוניות המדוברות בקרב העדה ובמנהגים ובנימוסים המקובלים עליהם, ביקרה לאה בכל הרכיזים של בני העדה בארץ, ונסעה פעמים מספר לקווקז לאסוף מידע וחפצים.

שנות עבודת השדה, המחקר הביבליוגרפי, עזרת טובי החוקרים וראשי הקהילה והסיוע שקיבלנו ממוסדות ומיחידים הניבו את התערוכה והקטלוג המוגשים בזה לציבור. תודותינו למכון לבון, תל־אביב; מכון בן־צבי, ירושלים; הארכיון הציוני, ירושלים; הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, האוניברסיטה העברית, ירושלים; בית התפוצות, תל־אביב; ארכיון עיריית ירושלים וארכיון העיר תל־אביב שהעמידו לרשותנו מסמכים וצילומים ולאספנים ביל גרוס, תל־אביב ואליעזר מזרחי, כרמיאל, על שהואילו להשאיל פריטים לתערוכה.

אני מבקשת להודות לכולם על עזרתם הרבה.

ד"ר רבקה גונן

אוצרת בכירה לאתנוגרפיה יהודית

מהרי הקווקז להרי ירושלים

למרות ניסיונות השלטון הסובייטי להפוך את יהודי הקווקז לחלק מהעם הרוסי, המשיכו הם לשמור על ייחודם כבני העם היהודי. בני העדה שומרים עד היום על שחיטה כשרה, מלים את בניהם ונישאים בתוך קהילתם, כך שאין בהתבוללות כדי לאיים על רצף המסורת. המבקש להתחקות אחר שורשי כינויים – "יהודי ההרים" – יגיע אל ימי ראשית המאה ה־19, עם כיבוש הקווקז בידי הרוסים. לאחר הכיבוש שלח הצאר נציג לקווקז כדי שיכין דוח על העמים השוכנים בחבל ארץ זה. בדיווחו התייחס הנציג אל היהודים ששוכנים בהרים (בשל חששם מפוגרומים) – הם נראו לו שונים מיהודי רוסיה בחיצוניותם, באורחות־חייהם, בלבושם ובשפתם וסי להבחין מאחיהם הרוסים הוא טבע את הכינוי "יהודי ההרים".

קשיי ההשתלבות של יהודי ההרים בארץ הם שעמדו לנגד עיניהם של יוזמי התערוכה מהמשרד לקליטת העלייה, וכאן נטמן הזרע הראשון לבחירה להציג את יהודי ההרים מזווית התבססותם בארץ דווקא, למן ראשית עלייתם, ולא בדרך המקובלת המציגה את תרבות החומר מהכיוון הקלאסי-אתנוגרפי. לצד תיעוד תרומתם לבניית הארץ לא נגרע גם החלק של חייהם בקווקז, הגעגועים שלהם לארץ מוצאם וקשריהם אֶתה.

ההצעה שקיבלתי להקים את התערוכה אפשרה לי כבת העדה למזג את העניין המדעי שאני מגלה בקהילה עם הקשר המיוחד שלי לתרבותה. לפיכך קיבלתי את ההצעה בלי היסוס, וראיתי בהקמת התערוכה זכות גדולה. חשבתי גם שאפשר בקלות להעמיד את הפרויקט, שהרי אני שולטת בשפות המדוברות בקווקז – תאית, אזרית ורוסית – ומשפחתי מתגוררת שם; ואכן נעזרתי רבות באמי אסתר ובאבי המנוח אהרון באיסוף חומר לעבודת השדה. אין ספק שהיה בידע שלי ובקשריי כדי להקל, אך בדיעבד התברר כי לא היה בהם כדי להפוך את משימת הקמת התערוכה למשימה פשוטה.

עבודת השדה נעשתה ברובה באזרבייג'אן עקב אילוצים שנבעו מהמצב הביטחוני השורר באזורים אחרים. קיבלתי גם אישור שהייה מיוחד לדגסטאן, אך הוא הוגבל ל־3 ימים בלבד, ומטבע הדברים לא הספקתי לאסוף שם די חומר. מקצת המוצגים בתערוכה רכשתי בשתי נסיעותיי לקווקז ומקצתם קיבלתי שם במתנה. הכנת התערוכה היתה כרוכה גם בפגישות עם משפחות רבות שבאו ארצה מן הקווקז, ביניהן מאזרבייג'אן, מדגסטאן, מקברדינו-בלקריה, מצ'צ'נייה ומסטרופול. השמועה על התערוכה ההולכת ומוקמת עשתה לה כנפיים ורבים מבני העדה השאלו ואף תרמו למוזיאון חפצים, אך לצערי רבות מהמשפחות שפגשתי הניחו את חפציהן מאחור כי לא דימו בנפשן שיש להם ערך כלשהו. עשיתי כל שיכולתי כדי לשקף את מגוון התרבויות של יהודי ההרים; אם קיפחתי במהלך מחקר זה מי מהם – אתו הסליחה. אני גם מבקשת להתנצל לפני כל אלה שפנו אליי ופרסו את תפישתם בנוגע לדמותה הרצויה של התערוכה. אני תופסת תערוכה זו כמיועדת לקהל הרחב ובפרט לקהל יוצאי העדה, והשתדלתי לענות על בקשות ועל משאלות, אך מובן שלא יכולתי לרצות את כולם. כבת העדה קרה שנשחפתי גם אני בסערת רגשות, אך הזכרתי לעצמי לא פעם שעלי להיות כפופה למוסכמות מוזיאליות והשתדלתי לשמור על אובייקטיוויזי.

תודה מיוחדת אני חבה לשר לשעבר לקליטת העלייה מר יאיר צבן ולעובדי המשרד גב' עדנה בוסטין וד"ר דוד בן־יוסף. כמו כן אסירת תודה אני ליולי אדלשטיין, סגן השר לקליטת העלייה ולשעבר השר לקליטת העלייה, לבוריס מפציר מנכ"ל המשרד לקליטת העלייה ולמר יעקב בר־שמעון, עובד המשרד.

תודות למר אילמן אליפולטוב, סגן מנהל הטלוויזיה של דגסטאן, שסייע בידי רבות, וכן למר קמיל מאמידוב ראש מחלקת יחסי ציבור בטלוויזיה האזרבייג'אנית ולד"ר אמיל קירימוב מהאקדמיה המדעית בבאכו.

בלי סיועם הרב של בני העדה בדגסתאן ובאזרביג'אן ובלא פתיחותם לנושא, לא היה עולה בידי להעלות את התערוכה. תודה נאמנה שלוחה לבני קהילת קובה ולאנשים המשרתים בבית הכנסת שם, וכן לראש הקהילה מר בוריס סימנדויב ולמר נתן אליאגויב; לאנשי קהילת באכו ולראש הקהילה מר סימון איכיאילוב; לבני קהילת אוגוז ולראש הקהילה מר בוריס שמאילוב; לקהילת קברדינו-בלקריה; לגב' סוטרלנה דניאלובה, לחבר קהילת מחצ'קלה שימי דיבייב ולחבר קהילת דרבנט דוד דוידוב. תודות מיוחדות לעובדי שגרירות ישראל באזרביג'אן, לשגריר לשעבר מר ארקדי מילמן, ולקונסול לשעבר בבאכו מר פטר שופט.

רצוני להודות מקרב לב לעובדי המוזיאון במחצ'קלה; לעובדי המוזיאון בדרבנט; לאנשי המוזיאון ההיסטורי של אזרביג'אן בבאכו וכן לצלמים שעבדו אתי: פאייג גונגוב מקובה, גמלט גסנוב מבאכו ומיכאיל קירילוב ממחצ'קלה.

בארץ סייעו בידי פרופ' מיכאל זנד ופרופ' מרדכי אלטשולר, שגם כיבדו את הקטלוג במאמרים פרי עטם ולהם נתונה תודתי העמוקה. תודה מיוחדת לפרופ' דניאל שפרבר אשר הואיל לקרוא כמה מן הפרקים, ותרם לספר מבקאותו המופלגת במנהגי קהילות ישראל. תודה גם לאסתר יוהס ולדלית טהון שסייעו בידי בבחירת החפצים ממוזיאון חיפה ולאתרופולוג חן ברם.

יבואו על הברכה ד"ר רבקה גונן, אוצרת בכירה במחלקה לאתנוגרפיה יהודית והאחראית על תערוכת הקווקז, שמהיום הראשון לעבודתי על התערוכה ולאורך כל הדרך סייעה לי ותמכה בי. לולא עזרתה, ייתכן שהפריקט לא היה נשלם; ד"ר איריס פישוף, לשעבר אוצרת ראשית של האגף לאמנות יהודית ולאתנוגרפיה, על עזרתה בקידום הפרויקט. תודה מיוחדת לדייזי רקח-ג'יברה, אוצרת ראשית של האגף לאמנות יהודית ולאתנוגרפיה, שעזרה רבות בהבינה את הקשיים הכרוכים בהכנת התערוכה, ולערפה סלפק על תרומתה הנכבדת לקטלוג; לעדנה בסעוד על עבודתה הנאמנה, על תמיכתה ועל עצותיה ולשאר חברותיי באגף לאמנות יהודית ולאתנוגרפיה שלמן ההתחלה היו לי למקור הדרכה וייעוץ: עליה בן-עמי, רחל צרפתי, לוצ'י לנג, חיה בנז'מין, תחיה ספיר, חן מלול, נעם ברעם-בן-יוסף, אסתר מוצ'בסקי-שנפר, אורה שוורץ-בארי ושרה גל, וכן נטליה פוליאצ'ק ז"ל שהיתה לי תמיד לעזר רב. תודה שלוחה גם למתנדבים מרים אדלר ושמואל קורן.

חן לאנשי המעבדות השונות על עזרתם: מיכאל מגן, מרינה רזובסקי, כוכביט שריון, לודמילה חודורובסקי ומיכאל ברצ'יק; לדור לין, מנהל המחלקה לשיווק, להסברה ולאירועים; לעובדות מחלקת הפרסומים בניהולה של נירית צור שתורמו רבות למימוש הקטלוג – לתרצה ברי מעצבת הקטלוג בעברית ולרויטל מזובר העורכת; למאשה פוזינה מעצבת הקטלוג באנגלית ולאני לופז העורכת, וליעל גולן שהושיטה עזרה בשלבי העבודה השונים; לעובדי מחלקת התצוגות ובראשם הלינה חמו ובמיוחד למיכל אלדור מעצבת התערוכה; לטכנאי מחלקת התצוגות: פסח רודר, אלכס מרקוב, מוריס לסרי, מנחם אמין, ארתור אבקוב ודן לוינסקי.

כולם כאחד תרמו את חלקם להארת תרבותה הרחוקה של הקהילה.

כעולה ותיקה מן הקווקז, וכאם לילדים הגדלים ומתחנכים בארץ שמחתי להזדמנות שנפלה בחלקי לאחד בין שני העולמות שגיבשו את זהותי. מי ייתן ויהיה בה בתערוכה כדי לקרב בין שני עולמות אלה.

לאה מקדש-שמעאילוב
אוצרת התערוכה

שורשים

לתולדות יהודי ההרים

מרדכי אלטשולר

הספר החתוך
שלושה ספרי מוסר הכרוכים
יחדיו – "אור מערב" (1734)
"פירוש עבודת יום הכיפורים"
(ומציה, 1587); "סוּב הארץ"
(ומציה, 1655).
בספר מוזב בכתב יד סיפור
"על נס ההצלה בקובה" וצידד
מאדיר שאה לערוף את ראשו
של חכם שהיה שקוע בקריאה,
פגעה חרב בספר זה (ומציה).
הספר החתוך לא רק החכם
נצל, אלא שהשר החלים אז
להחיות יהודי הקווקז כולם.
פיר, כריכת עור

במאה ה-14 היה האזור נתון למתקפות אלימות של שבטים מונגולים ובמאה ה-15 התנהלו מלחמות אכזריות בין האימפריה העות'מאנית לבין פרס על השליטה באזור. מחמת אירועים אלה נמלטו תושבים רבים מאזורי החוף והשפלה לכפרים זעירים ומבודדים בהרים בבקשם מסתור מפני השוד והרצח, שהיו חלק בלתי נפרד מן המלחמות. ואכן בין המאה ה-14 וה-16 חלה התדרדרות בחיים החומריים ורוחניים של היהודים ההרריים. על אף ניתוקם ממרכזים יהודיים שמחוץ לקווקז ואף כי לא היו בקרבם תלמידי חכמים, המשיכו יהודי הכפרים המבודדים לשמור כמיטב יכולתם על המסורת שירשו מאבותיהם, מסורת שלא היתה משוחררת ממנהגים ומאמונות של עמי הסביבה.¹

במאה ה-18 שוב שימש הקווקז זירה של התנגשויות ותחרויות בין פרס, האימפריה העות'מאנית ורוסיה ובעקבות כך גדל כוחם של השליטים בנסיכויות המקומיות, שזכו חליפות לעידוד משלוש המדינות. הנסיכים המקומיים נהגו לגבות מהיהודים מסים גבוהים משגבו משאר האוכלוסייה, להטיל עליהם לבצע עבודות בזוויות ולחייבם להשתתף במלחמותיהם. במאות שנות המלחמה שידעו היהודים הם למדו להגן על עצמם ועל רכושם והיו לאחת מקהילות ישראל המעטות שאנשיה אחזו בנשק והיו מיומנים ברכיבה על סוסים. אולם כל אלה לא עמדו להם כנגד מסעות העונשין שערך שליט פרס נאדיר שאה בשנות השלושים של

היהודים ההרריים, שכינו עצמם ג'והור, הם בני אחת העדות העתיקות בעם היהודי. לפי מסורת שהיתה מקובלת במאה ה-19 בקרב בני העדה, מוצאם מעשרת השבטים שהוגלו מממלכת ישראל במאה ה-8 לפני הספירה. מסורת זו מעורפלת ואין בידינו עדויות להוכיח את נכונותה ואולם ברור שכבר במאה ה-3 לספירה היו קהילות יהודיות במזרח הקווקז. נוכח הרדיפות נגד היהודים בפרס נמלטו רבים לקווקז שנמצאה בשולי האימפריה והביאו עמם את הלשון ממשפחת השפות האיראניות. אחד מחכמי העדה מוזכר כבר בתלמוד הירושלמי; זהו ר' שמעון ספרא דטירבנט, ששמו מסגיר את הקשר שלו לעיר דרבנט. היהודים שהתיישבו באזורים ההרריים של מזרח הקווקז בנו את יישוביהם בערוצים הצרים שבין ההרים וסמוך למקורות מים. הבידוד סייע להם לשמור על ייחוד מנהגיהם ועל הלשון שהביאו אתם מפרס. היהודים ההרריים השתייכו אפוא בתקופה זו לתחום התרבותי של יהדות פרס.

במאה ה-7 וה-8 נתון מזרח הקווקז, אזור מגוריהם של היהודים ההרריים, במערבולת של מלחמות בין הכוזרים, שבאו מן הצפון, לבין הערבים. בממלכת כוזר נהג השלטון סובלנות דתית והעילית השלטונית אף קיבלה את הדת היהודית, ואילו באזורים שנמצאו תחת שלטון ערבי אוסלמו בכוח אלפי יהודים; הם אמנם נותקו מן היהדות אך המשיכו לשמור על הלשון שהביאו מפרס ואף על אי-אלה שרידים של מנהגים יהודיים. הניסיון להעבירם על דתם נתקל בהתנגדות של יהודים לא מעטים. רבים מהם העדיפו למות על קידוש השם במקום לקבל את האסלאם ואחרים השתתפו במרידות מזוניות נגד השלטון הערבי באזור. אין תמה אפוא, כי בהימלטם מאכזריות השלטון הערבי מצאו היהודים מקלט בממלכת כוזר וכי היישוב היהודי בממלכה גדל במידה ניכרת.

במאות שנות המלחמה בין הכוזרים לערבים התרופפו הקשרים בין קהילות היהודים ההרריים במזרח הקווקז לבין יהדות איראן, ובקרב קהילת היהודים ההרריים התגבש מרכז רוחני של תלמידי חכמים, רופאים ואסטרולוגים. בעת הפלישה המונגולית במאה ה-13 המרכז כבר קיים. באותה עת שינו חלק מהשליטים המוסלמים המקומיים את גישתם ובמקום מדיניות של אסלום בכוח, שהביא למנוסת יהודים רבים, העדיפו להגן עליהם בראותם ביהודים מקור הכנסה.

ממל:

בית קברות יהודי ששימש
מראשית המאה ה-18 עד
סוף המאה ה-18
היה נוסחא, צולם ב-1999

בראשית המאה ה-19, כי ראו בה מעצמה שבכוחה להשליט סדר ושלוש שהיהודים ייחלו להם כל-כך. השלטון הרוסי לא הפלה לרעה את היהודים ההרריים מעממים אחרים באזור. הם קיבלו חופש פולחן דתי, הותר להם לעסוק בכל מלאכה והם יכלו לבחור היכן להתיישב ברחבי המדינה. כך החלו להיווצר קשרים בין היהודים ההרריים לבין יהודי רוסיה. היהודים ההרריים קיבלו בלבביות את מעט יהודי רוסיה ששירתו בצבא, ונהגו מנהג הכנסת אורחים נדיב ביהודים הבוחרים שהתיישבו באזור. במרוצת השנים נסעו צעירים מבני העדה ללמוד בישיבות של ליטא ואחרים חזרו לעדתם ושימשו בה רבנים ומנהיגים. בתקופה זו גברה ההשפעה של יהדות מזרח אירופה על היהודים ההרריים והאליטה התורנית החדשה ניהלה מאבקים כדי לטהר את מנהגי העדה מסיגים של השפעות זרות שדבקו בה במשך השנים. אחד מראשי העדה היה הרב יעקב יצחקי. הוא פתח בדברנט ישיבה שהכשירה דור צעיר של שוחטים ורבנים. כתוצאה מהפעילות הענפה של רבנים בדברנט ובקובה, גדל והלך מספר המתפללים בבתי-כנסת. בני עדה אחדים החלו לבקר גם בבתי-ספר רוסיים ובסוף המאה חזר ממוסקוואה הסטודנט הראשון של היהודים ההרריים, אליהו בן שרבת אניסימוב, והפך לחוקר הראשון של עדתו. שרבת בן רב נסים אניסימוב, אביו של אליהו, עלה לירושלים והיה אחד המייסדים של קהילת היהודים ההרריים בעיר.

הכמיהה לגאולה היתה מושרשת עמוק במסורת היהודים ובמנהגיהם. הכיסופים הערטייליים הפכו לממשיים, כאשר לאזור החלו להגיע שד"רים (שלוחי דרבנן, שליחים מארץ-ישראל) שאספו תרומות לקהילות ישראל בירושלים, בחברון, בטבריה ובצפת. באמצע המאה ה-19 גדל מספר היהודים האמידים; הם קיבלו את השליחים מארץ-ישראל בסבר פנים יפות ותרמו ביד נדיבה. בסוף המאה גדל מספר היהודים מקרבם שעלו לארץ הקודש. חלק מהם התיישבו בארץ ישיבת קבע וחלק חזרו לקווקז ובפיהם תיאורים חיים מארץ הקודש. השד"רים והעולים הפכו אפוא לקשר חי בין עדת היהודים ההרריים לבין ארץ-ישראל. מראשית המאה ה-20 גברה ההשפעה הציונית בקרב העדה, הן במישור הפוליטי הן במישור התרבותי. כפועל יוצא משיתוף פעולה זה יצא לאור בשנת תרס"ט (1909) סידור תפילה ראשון עם תרגום ללשונם של היהודים ההרריים (תאנית-יהודית) ובימי מלחמת העולם הראשונה הודפס העיתון הראשון בלשון זו – "הד הרים", שמגמתו הציונית מובהקת. בהשפעת הרעיונות הציוניים החדשים, חלו תמורות גם במערכת החינוך של היהודים ההרריים ובעשורים הראשונים של המאה ה-20 צצו בתי-ספר שבהם הוקדש מקום נרחב ללימוד הלשון העברית ודקדוקה, היסטוריה יהודית ולימודי ארץ-ישראל. עתה החלו

יהודים הרריים בצבא
הצאר
רוסיה, 1896

המאה ה-18. במסעות אלה נהרסו קהילות רבות, יהודים לא מעטים נרצחו באכזריות רבה, רבים הועברו על דתם והתפשטה תופעת האנוסים, דהיינו יהודים שבאופן גלוי התנהגו כמוסלמים ובביתם פנימה שמרו על יהדותם. נוכח האכזריות הבלתי מרוסנת של אחדים מהשליטים, מציאת חסות בצלו של שליט מקומי חזק היתה אחת הדרכים להבטחת הקיום הקיבוצי. בין הנסיכויות החזקות באזור ברבע האחרון של המאה ה-18 היתה נסיכות קובה בימי שלטונו של פטריק-יאן. הוא העניק ליהודים שטרי זכויות, שבהם הוגדרו חובותיהם וזכויותיהם, חידש את היישוב היהודי בדברנט ואפשר ליהודים מכפרי הסביבה להתיישב בקובה, העיר הראשית של הנסיכות. אך טבעי היה שיהודים מכפרים רבים בסביבה זרמו לנסיכות קובה ובעיקר לעיר הראשית, שזכתה במשך השנים לכינוי "ירושלים דקווקז". היהודים קיבלו בברכה את שלטונה של רוסיה במזרח הקווקז

קבלת קהל אצל נציג ועד הקהילה הראשון של קהילת קובה (קרסניה סלובודנה) שמונה בידי השלטון הסובייטי. שנות העשרים של המאה ה-20

התרבותיים-מסורתיים. בשנות השלושים עודדו השלטונות את הקולות שגרסו כי היהודים ההרריים אינם כלל ועיקר חלק של העם היהודי, אלא בני אחד העמים האיראניים (תאטים) שהתיישבו באזור זה. מגמה זו התחזקה אחרי מלחמת העולם השנייה, כאשר הרשויות הסובייטיות ניהלו מדיניות אנטי-יהודית ואנטי-ציונית מובהקת. אולם הניסיון לנתק את יהודי ההרים מן העם היהודי לא צלח בקרב שכבות רחבות של הציבור, אם גם נמצאו בודדים שנתנו לו יד.

כוחה של המשפחה המורחבת והעברת המסורת מדור לדור, שמרו על הרציפות ההיסטורית והעדה הוסיפה לראות את עצמה כעצם מעצמותיו של העם. אך טבעי שההתעוררות הלאומית לא פסחה על היהודים ההרריים ואף גברה בעת כינונה של מדינת ישראל ואחרי מלחמת ששת הימים. בימי ההכרזה על עצמאות ישראל התכנסו יהודים בבת-כנסת וחגגו ברוב שמחה, ולאחר הניצחון הגדול במלחמת ששת הימים, השתלבו לא מעטים מהם במאבק למען זכות העלייה; בראשית שנות השבעים נשא מאבקם פרי ורבים מהם הגיעו לארץ. חלקם של היהודים ההרריים לא נגרע גם מהעלייה ההמונית של שנות התשעים ורוב העדה נמצאת כיום בישראל ומגלה מאמצים רבים להשתלב בה ולתרום את תרומתה הייחודית בפסיפס התרבות הישראלית המתגבשת.

לעלות לארץ-ישראל יהודים הרריים, שביקשו לא רק להתפלל על קברי אבות אלא להשתלב בבניית היישוב היהודי החדש בארץ-ישראל.

הרוחות החדשות שנשבו בקרב חוגים מסוימים של יהדות רוסיה לא פסחו גם על חלק מצעירי היהודים ההרריים. הם כאחיהם האשכנזים ביקשו לשלב צדק סוציאלי עם בניית מולדת לעם היהודי בארץ-ישראל. אחד מצעירים אלה היה יחזקאל בן שמעון ניסנוב, שעלה לארץ ב-1906. לאחר שהיה עד ראייה למאורעות 1905 שבהם נטבחו ארמנים רבים על-ידי האזרים, הבין ניסנוב את החשיבות של הקמת כוח מגן יהודי, שיהיה מסוגל להגן על יהודים ועל רכושם.

בימי מלחמת העולם הראשונה, המהפכה ומלחמת האזרחים (1914-1921) סבלה עדת היהודים ההרריים מפוגרומים שערכו בה שכניה המוסלמים. רבים מכפרי היהודים נהרסו והם נאלצו לנטוש אותם ולהתיישב בערים ובעיירות. עדת היהודים ההרריים, בדומה ליהדות רוסיה כולה, השתלבה בהתעוררות הלאומית והציונית של אותם הימים וצעירה היו נכונים לעלות בהמוניהם כדי ליטול חלק בהגנה על הארץ ובבנייתה. ואכן ב-1919 כתב חיים וייצמן, לאחר מכן נשיאה הראשון של מדינת ישראל, "אלפי צעירים יהודים ששירתו בצבא הרוסי, יהודים הרריים מן הקווקז... צעירים בריאים, מאומנים יפה... מתחננים לעלות לארץ-ישראל כדי לקחת חלק בבנינה". אולם רק מעטים הצליחו, אחר תלאות רבות, לממש את שאיפותיהם ולהגיע לארץ-ישראל. עם התבססות השלטון הסובייטי במזרח הקווקז בראשית שנות העשרים, עשו הרשויות החדשות מאמצים להחדיר את רעיונותיהן גם לעדת היהודים ההרריים. הוקמו בתי-ספר סובייטיים לילדי העדה; שפת ההוראה בהם היתה לשון היהודים ההרריים, שנכתבה באלפבית עברי. השלטון החדש עודד גם את צמיחתה של ספרות יפה בתאטית-יהודית, שניצניה פרחו כבר שנים רבות קודם ואף הקים להקות תאטרון בלשון זו. כדי לסייע לעדה להיחלץ מן המצוקה הכלכלית החמורה שנקלעה אליה בימי מלחמת האזרחים, הוקצו לאוכלוסייה היהודית חלקות קרקע והוקמו כפרים יהודיים. השלטונות הסובייטיים גילו כלפי יהודי ההרים סובלנות רבה יותר משגילו כלפי יהודי רוסיה ואפשרו להם לטפח זהות לאומית ולקיים את מנהגיהם.

ברם בסוף העשור ובראשית שנות השלושים הסתמנו מגמות חדשות של השלטון כלפי היהודים ההרריים: גברו ההתקפות על הדת ועל המסורת היהודית, שבהן השתתפו גם מבני העדה, האלפבית העברי הוחרם והוחלף באלפבית לטיני ואחר כך קירילי, בין היתר כדי לנתק את העדה משורשיה

משלחת מרפצ'יק אורבאניאן
לכנס ה-18 של המפלגה
הקומוניסטית.
במרכז התמונה יושב סטאלין;
בין חברי המשלחת (שורה
עליונה, שני מימין) יעקב אגרונוב,
מזכיר הוועדה לענייני נפס בבאס.
מוסקוה, 1939

W. HAHAM-BASHI
CHIEF RABBI
H. HESKIA MADINI
and leaders of the
HEBREW COMMUNITY
HEBRON Palestine

ראש הרבנים וז' חכמי-באשי
חיים חזקיהו מדיני
בעל ישיבה חבד
וראשי קהלות ישראל
מדינים
בשם ק' חברון חובב"א

עדיין חברון חיה, יום מ' לחדש אלול שנת ה'רס"א לפ"ק.

בביר הדת הרב הגאון המפורסם, מורש טוב לעמו, חובב ארץ רב חסד ומרצה לנטיב
בקשת כמורה יעקב איצקאזוויץ שליט"א.

עדת ישראל יושבת חברון, בעומדה בתפלה, לפני נועדת המכפלה, בעד שלום להינו שבגולה, תשאל ברכה
מחלת כ' לטף את שם סתור, ואת כל משפחתו הדומה, וכל כנענים חלבים בצרבת השנים
לישנה טובה תכתבו!

בימים הקדושים, ימי כוכבין הנאים לקראתנו לשלום, יעלה יצא לפני הדת סתור, וכרון אחיו יושב קדש בעיר מקדוש
והעתידה בדברי ימי ישראל הקדושה ממלכה כהנא שהכרה לכ יסדיו לור מסלבתנו, להבנת איתן ~
לדוננו, ובה כוכב בקדש בסל למשיחיו לזו ואת בעיד הבוחר והעושה, הגשמה מני סל
יושביה ממנוכרים עמל ותלזה מראשית השנה לרגל המסלוגת האיונות, ויוקר השערים, וספרן להם ומים, עד כי טאו במגור
ובמלוק בלוארית השנה, כי בשל כח הפכל לבספיק לרכי הבכל לקיום הישוב, ולטביונה להשיגים להם, מורש חן להם
נבטוח בלבם העבור כי בדוקו הגבונה, ישור לבב להינו המוקדשים בעם, אשר בכלל יחמיו, כי יחשו לעזרת פקוד
נפשות עמי עד קדשנו, לשום להם שארית בדרך ולבהיותם כיום הוב, ובוכות הלוקה יצן עליכם ונת אבות אברהם יחזק
ויעקב ויחל אשר במכפלה, וימלילו טוב בעיני לשנה טובה ומבורכת, ובקל תורחו יחוש ונשל עבה מאל, בעשיות וברכת
ראשי קהלות ישראל החוקמים ברגשי כבוד ברכנו ושלום

מכתב מהחכם באשי (הרב)
הראשי הספרדי לא"י חיים
חזקיהו מדיני, אל הרב יעקב
יצחקי בדרכנו בבקשה לסיוע
כספי לקהילת חברון
חברון, 1901

יהודייה מוכרת את חפציה
לפני עלייתה ארצה
דרבנט, דגסטאן, 1994

מעמיסים על משאית את
המטען לפני העלייה לארץ
דרבנט, דגסטאן, 1978

הערגה לציון והעליות לארץ

משה יוספוב

יהודי הקווקז רואים עצמם צאצאי עשרת השבטים שהוגלו מישראל בידי שלמנאסר החמישי מלך אשור. מסורת זו ואמונתם הדתית הביאו אותם להגשמה ציונית עוד טרם הקמתה של התנועה הציונית.

ראשית עליית יהודי הקווקז לארץ

ידיעות מעטות יש על עליית יהודי הקווקז לארץ לפני המחצית הראשונה של המאה ה-19. העולים התיישבו בעיקר בירושלים העתיקה, ומצבם הכלכלי היה קשה. בשנת 1865 מנתה העדה רק 60 נפש. בשנת 1875 נכתב בעיתון "הלבנון": "העולים היהודים מקווקז עלו לירושלמה בדרך כלל ומנו כמאה משפחות. ואלה כולם מכספם אשר הביאו עמם. כאלה רוכלים ובעלי משפחות וחנויות, גם הם בנו למו חצר ויבנו שם בית תפילה. היות והם ענווים, אין רישומם ניכר בירושלים". בשנת 1881 כבר חיו בירושלים 300 איש מבני העיר קובה ו-200 יהודים מדגסטאן. סיפור עלייתם לארץ, הקשיים הרבים שעברו בדרך וחבלי קליטתם לא זכו להתודה רחבה, אולי בשל צניעותם. את הכספים לבניית בית הכנסת לקהילה בירושלים תרם הגביר אברהם דאדאשוב. בית הכנסת היה מקום מפגש חברתי ותרבותי שבני הקהילה דיברו בו בשפתם היהודית (ג'והורי), חיפשו קרובים, קשרו קשרי שידוכין, דאגו לסידור עבודה ועוד. עם כיבוש העיר העתיקה בשנת 1948 נהרס בית הכנסת בידי הליגיון הערבי.

בשנת 1865 עלה לירושלים הרב שרבת אניסימוב, איש אמיד, שרכש בכספו קרקע לבניית שכונה, ישיבה ותלמוד תורה ליד שער האריות בעיר העתיקה. הוא גם ערך מגביות למען בני עדתו הדלים. תכנית הבנייה לא יצאה אל הפועל ואניסימוב חזר לקווקז. הוא שב ועלה לירושלים בשנת 1894 וחזר לפעילות ציבורית, והפעם למען העברת בני הקהילה, שבקווקז עסקו בחקלאות, להתיישבות חקלאית. בשנת עלייתו יסד אניסימוב את ועד עדת היהודים ההרריים (קהילת דגסטאן), ובשמו שיגר מכתבים לברון הירש ולמשפחת רוטשילד וביקש כספים לקניית קרקע וכלי עבודה להכשרת בני הקהילה לעבודה חקלאית. אניסימוב גם פנה לנדיבים מעל דפי עיתון "החבצלת" מחודש שבט תרנ"ד (1894) וביקש "קבלו נא את בני עדתנו תחת חסותכם להעלותם לפלסטינה... הם רוצים להיות קולוניסטים". הוא אף חקר בכספו שטח אדמה ביריחו ורצה ליישב בו את אחיו כדי שיעסקו בחקלאות; בכך קיווה שיינתקו מתמיכות סעד ויעשו לביתם בעבודה מכובדת. העזרה לא הגיעה, ותכנית ההתיישבות לא התממשה.

יהודי הקווקז והתנועה הציונית הקמת התנועה הציונית עוררה התרגשות בקרב יהודי הקווקז. ב-1898, אחרי הקונגרס הציוני השני, הוקמה בבאכו אגודה ציונית, ובשנים שאחריה הוקמו אגודות במקומות אחרים ברחבי הקווקז.

האגודות עסקו בהסברה וב-1900 אספו כספים ושלחו לקונגרס הרביעי את הנציגים מתתיהו בוגאטירוב ושלמה מרדכיוב. הופעתם של יהודי הקווקז החסונים, הלבושים תלבושת מרשימה ונושאים חרב על ירכם, נחשבה לפלא. הרצל התפעל מכך שאנשי העדה עסקו בחקלאות, וניבא להם עתיד של חלוצי עבודת האדמה בארץ-ישראל. כמה מן הנציגים אף הצטלמו בחברתו של ד"ר הרצל. הפעילות הציונית הביאה להתארגנות כמה קבוצות לעלייה ארצה אך רובן לא הצליחו לעלות בגלל מחסור באמצעים ומשום שלא קיבלו סיוע מהמוסדות הציוניים. ב-5 באפריל 1904 פנו לד"ר הרצל מרדכיוב ובוגאטירוב, ראשי התנועה הציונית בקווקז, בבקשה להקצות אדמה להתיישבות חקלאית לקבוצה בת 30-40 משפחות המחכות לעלייה מידית, ולא נענו. באותה שנה יצאו כמה משפחות בדרך ארצה, אך מחוסר אמצעים נשארו בתורכיה. ב-1905 ביקשו כמה יהודים אמידים לרכוש אדמות, ולא דחו על הסף הצעה לקניית קרקע בעבר-הירדן בין מוסלמים באמרום כי גם בקווקז הם חיו אתם כל השנים, וכי יש ביכולתם להגן על עצמם במו ידיהם, אך הדבר לא נסתייע. עוד שתי קבוצות – האחת של 600 והאחרת של 300 איש – התארגנו בשנים 6-1905, אך בהיעדר תמיכה, לא הצליחו לממש את חלומן.

שנת 1907 היתה שנה של עלייה ברוכה מן הקווקז. באו 998 איש ורובם התיישבו בירושלים, כשליש מהם ביפו, וכמאה התיישבו במושבות. חלום הקמת יישוב ליהודי הקווקז התגשם באותה שנה, עם עליית רבה הראשי של דרבנט, רבי יעקב יצחקי, בראש כמה משפחות. הקבוצה רכשה בכספה 1,000 דונם בסביבה עוינת בקרבת ראשון-לציון, ובג' חנוכה עלו על הקרקע. למושבה שידו הם קראו באר-יעקב, על-שם הרב יעקב יצחקי. בתחילה התיישבו במקום שמונה משפחות, ולאחר מכן נוספו עוד עולים. באין תקציב בנו המתיישבים בתים הדומים לבתיהם שבכפרי הקווקז – כעין מחילות מאבנים ומטיט מיובש בשמש. המים הובאו ממרחקים והיו במשורה. המתיישבים נטעו תחילה עצי שקדים, אחר כך פרדסים ועצי פרי אחרים. בשנת 1910 כבר מנה היישוב 308 נפשות.

הרצל עם נציגי העדה
בקונגרס הציוני הרביעי
באזול, 1900

פרות חולבות משובחות וכמה מאות עזים וכבשים, והיא סיפקה חלב ומוצרי גבינה ליישוב הירושלמי. הרועים היו מבני העדה הקווקזית. עולים מהקווקז היו גם בין הראשונים שבנו את שכונת גבעת-שאול במערב ירושלים בשנת 1907. בשנת 1908 נבנה בית-הכנסת לעדה בשכונת בית-ישראל בכספו של הנדיב פסח אלקנה סובייב. שמואל שמואלוב בנה בית-כנסת וישיבה בשכונת מילנר שליד מאה-שערים והקדיש אותם ליוצאי העיר ורטשן. היום המקום עזוב ומוזנח. עוד ניסיון התיישבות היה בשנת 1909, כשעשר משפחות מרובות ילדים, עובדי אדמה מן הכפר חסוויורט בצפון דגסטאן, התיישבו במושבה מחניים ליד אגם החולה. מייסדיה היו יהודים מגליציה והם עזבו אותה בגלל מחלות, מצוקה וחשש מהתקפות הבדווים. לאחר שנתיים, ובשל אותם קשיים ממש, נאלצו גם המתיישבים הקווקזים לנטוש את מחניים.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה גייס הממשל התורכי את הגברים במושבה לעבודת כפייה ביס-המלח. בסיום המלחמה חזרו מעטים לכפר ומצאו אותו הרוס ושדוד, ועוד הוסיף על הפורענות הארבה שפשט על הארץ באותה עת. הם נאלצו להתחיל הכול מבראשית. אחרי המלחמה רווח ליישוב, המוסדות המיישבים ביקשו מאנשי הכפר לקבל מתיישבים חדשים מקרב האשכנזים וללמדם חקלאות, ואמנם הם הפשירו רבים לעבודת אדמה וראו בכך אתגר וכבוד.

המאמצים לקבלת עזרה מהמוסדות הציוניים לרכישת קרקע נמשכו, אך הסיוע לא בא. הקבוצה הירושלמית בראשות ששון מכתייב נקטה יזמה והשתתפה בבניית שכונת בית-ישראל בירושלים. מכתייב בנה בניין גדול ובו דירות, חנויות ובתי-מלאכה לבני העדה. הוא הקים רפת גדולה ובה עדר

יהודי ההרים אוחזים בתמונת
הרצל עם נציגי העדה, בהיודוע
להם דבר מותו
דרבנט, דגסתאן, 1904

קילוח דק של עולים המשיך להגיע לארץ לאחר מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1922 ביקשו כאלף איש לעלות לארץ. הם הגיעו לקושטא, שם התגלגלו במסדות שונים, רעבים ובלי תעודות. מיכאל אברמוב, בא־כוח הקבוצה, נסע לארץ־ישראל והצליח בכל פעם לקבל מהשלטונות הבריטיים אישור עלייה לכמה עשרות משפחות בלבד. בסך־הכול קיבלו 175 משפחות רישיונות עלייה. בשנת 1926 עלו 126 משפחות, חלקן ברגל דרך פרס ועיראק, והגיעו בחוסר־כול. חלק מן המשפחות גרו זמנית באוהלים על שפת ימה של תל־אביב. בשנת 1924 נוסדה שכונת הקווקזים בתל־אביב. שישים שנה עמדה השכונה על תלה, עד שנהרסה עם בניית התחנה המרכזית החדשה. בנה המפורסם של קבוצת עולים זו היה האלוף יקותיאל אדם; הוא נהרג במלחמת "שולם הגליל" בשנת 1982.

פרק מפורסם בתולדות הקווקזים בארץ קשור בעלילות ארגון "השומר". בשנת 1908 עלו שושנה ניסנוב ובנה יחזקאל לארץ, לאחר שהבן יהודה נהרג בידי מרצחים מוסלמים כשיצא להגן על יהודי העיר טמיר־חאן־שורה. שנתיים לאחר מכן הצטרף אליהם גם הבן צבי ושני הבנים התגייסו לשורות ארגון "השומר". המשפחה גרה במסחה (כפר־תבור), שני הבנים נודעו באומץ לבם ובגבורתם וביתה של שושנה היה בית חם ופתוח לכל חברי "השומר". יחזקאל ניסנוב נהרג ב־23.2.1911 בהתקפה מן המארב. האם, שמורשת גאולת הדם הקווקזית בערה בה, דרבנה את בנה צבי לנקום את דם אחיו, אך חבריו בארגון "השומר" הניאו אותו מלעשות כן.

יוצאי הקווקז אומרים
קדיש בהר הזיתים
ירושלים, 1906

עליות שנות השבעים ושנות התשעים
העלייה הגדולה מן הקווקז בשנות השבעים של המאה ה-20
הולידה גם היא יישוב. בחודש יוני 1981 הוקם בהרים שמעל
ואדי ערה היישוב חנינית, ובו שבעים משפחות. גל העלייה
הגדול של שנות התשעים הביא עולים רבים, ובסוף שנות
התשעים מונה העדה הקווקזית בישראל כ-80,000 נפש.
אנשי העליות החדשות מפוזרים במקומות רבים ברחבי
הארץ, עם ריכוזים גדולים בעכו, באזור השרון הצפוני –
אור-עקיבא, חדרה, ופרדס-חנה, ובערי הדרום – באר-שבע,
אופקים ושדרות.

בשנת 1926 הוקם היישוב כפר-ברוך שלידי נהלל בידי קבוצת
משפחות מבולגריה, מכורדיסטאן, מתורכיה ומהקווקז.
בתחילה לא היו דרכי גישה אל היישוב, לא היתה בו אספקת
מים, והמתיישבים גרו באוהלים. כעבור שנתיים – למעלה
ממחצית התושבים שנשארו במקום היו יוצאי הקווקז. שאל
רבאיוב היה דמות בולטת בכפר, איש רב-פעלים, חקלאי
מנוסה ועסקן מקובל על הכול. בניו המשיכו אחריו, ומילאו
תפקידים בכירים בבריגדה ובצה"ל.

שומרים קווקזים מוחים על
איגוסס לחיל הספר הבריטי
תל אביב, 1929

ב"ח ירושלים י"ט אלול תרצ"ה 35. 9. 17 Jerusalem

ח צ ה ר ח

אנחנו החו"ם שכונה ביה ישראל ושכונה רחובות תכוכארים, סעידים על החצר שנמצא
בשכונתנו שנקרא קהלה הקוקזים, זה קרוב לחמשה ועשרים שנים שנה אוחו ח' פסח
סכאיוב עם שוחסו ח' יאורא בר יוסף מזקנים וזקנות אוסף נדחים ביה גדול 10 ספר
וסגרש שלסניו, מיום שנה נחן הביח לקהלה הקוקזים בחור ביה הכנסת עד היום,
וסחפליים בו קהל וגם נכנה ארבעה חדרים בסגרש על יד ביה הכנסת על ידי חסנוה
הרב ר' יעקב יצחקי הרב של קהלה, וגם קנה הרב יעקב יצחקי מאה וחמשים (150)
אסוח קרקע מחנוה יעקב סאגיר בעד בנין של ארבעה חדרים כפי החכניה, וארבעה
חדרים חדשים שבר כאי כה סכאיוב אחרי חמלסת לחשקה שנים רצופים, וקבלו את כל
השכירות ולא ראינו ולא שפנו שום אדם ספריע אוחם, ולראיה באנו על החחום

יהודה כניקסר
יוסף חיוס חגיתאמוף

הח עיר הקודש ירושלים ח"ו ביום הנז"ל

ח צ ה ר ח

אני מאשר בזה ארבע
חדרים שבניתי במגרש הנזכר
לענין קבלת כל הפכוס הנזכר
מהנאח און גבאי קהלת קפאז
שלוס דן יאורא גאלז
למארי קולאסיהט

אני החא ונאמאד כזה כי ביה הכנסת
אכתוב לעיל הוואשין להקנים ועל
הנאמא על החחום היום כעל חחום קרבה
לכל סכאיוב אוחן אכנס אפוע

הרופא (משמאל) ד"ר אהרון
בנימין (1887-1943) – פעיל
בענייני ציבור ובפרט בארגונים
של יוצאי הקווקז בארץ

מייסדי המושבה באר'עקוב
ארץ ישראל, 1908

וּסְדֵי . יְלֻחַת כְּפִי הַצֹּדֵק .

וְסִית , צִדְקָה לִיְצִיָּה הַחַיִּית לִפְנֵי יוֹמָא .

וְסֵל , גִּיל הָאֵלֶּיךָ הַלֵּל . וְלֵלָא סֵל דִּילָא לֵעָ , וְלֵלָא
עֵלִיךְ הַמִּזְרָה הַמִּזְרָה יוֹרֵה כִּי וְלֵלָא אֶל הַלֵּל , הַחַיִּית
הַלֵּל , אֵלֶיךָ .

וְסֵדִי , בֵּית יֵצֵא לֵא וְלֵלָא .

וְגֵה , צֵעַ/רִיקוֹד . וְלֵלָא גֵה , דִּילָא קִפְלֵה וְיִקְוֵה גֵה וְיִקְוֵה
נִיֵּק . וְלֵלָא וְגֵסֵדֵא , וְלֵלָא נִיֵּקוֹד כִּפְצֵל גֵה .

וְגֵק , פֶּחַד , אֵימָה , גֵצוֹה .

וְגֵה , צֵעַ/אֵסִיפָה וְקִיבֹלֵה הַמִּזְרָה הַמִּזְרָה . וְלֵלָא וְגֵרָא .
בִּצֵעַ/אֵחֵר קוֹד , וְגֵה , כִּתְבָה וְלֵלָא וְסֵפֶר אֶל סֵפֶר .

וְגֵר , צֵעַ/הִיִּסָה וְהִיִּפֹק .

וְגֵא , אֶפְרוֹחַ הַצֹּדֵק . וְהֵלָא לֵלָא קִטְעַת בִּעֲזָה לֵקְטֵפֶה .

וְיָנָא , יָרֵת .

וְיָג , צֵעַ/הִיִּרָה וְהִיִּרָה .

שפה, ספרות ותרבות

מיכאל זנד

שפת יהודי הקווקז היא אתנולקט (ניב אתני) של השפה התאית, השייכת לתת־הקבוצה הדרום־מערבית של השפות האיראניות. אפשר להצביע על ארבעה להגים מקומיים של אתנולקט זה: להגי דרבנט, קובה, מחצ'לה־נלצ'יק (היסטורית הלהג ה־טעי') ו־רֶטֶשֶן – עתה אוגוז (היסטורית הלהג השירואני). בספרות המדעית מקובל לכתוב אתנולקט זה בשם "השפה התאית־יהודית" ובפי יהודי ההרים הוא מכונה **זוהון ג'והורי** (השפה היהודית). בלהגים של השפה התאית השונים מתאית־יהודית דוברים מקצת מוסלמים באזרבייג'אן וקבוצה קטנה של נוצרים שהיגרה באחרונה מאזרבייג'אן לארמניה. השפה התאית־יהודית הספרותית מבוססת על הלהג הדרבנטי.

מדורי דורות היתה השפה העברית שפת כתיבתם הדומיננטית של יהודי ההרים. יצירה דתית בעברית פרחה בקרב יהדות זו במאות ה־17–18. בראשית המאה ה־19 חיבר מתתיהו הכהן מזרחי מהעיר שֶמֶכָה חיבור קבלי בעברית שנקרא "קול מבשר". בראשית המאה ה־20 כתב הרב יוסף בן חיים שור (נפטר אחרי 1921) שירה עברית ברוח ציונית ובסגנון ר' יהודה הלוי.

התעודה הכתובה הראשונה בתאית־יהודית היא, ככל הידוע, "אוצר המלים של השפה התאית־יהודית", פרי עטו של הרב יעקב יצחקי (1848–1917), אשר חברה בשנים 80–1870. חיבור זה כולל קרוב ל־1900 מילים בתאית־יהודית דרבנטית ותרגומן לעברית. הספר הראשון שהודפס בתאית־יהודית היה תרגום של אסף פינחסוב לספר של יוסף ספיר (1869–1935) "הציונות", אשר יצא לאור בוויילנה בשנת 1908 תחת השם **מַטְלֵב סִינִיָהוּ** (מטרת הציונים). ב־1909 הוציא אותו מתרגם, גם כן בוויילנה, סידור עם תרגום תאית־יהודי. בין 1915 ל־1922 יצאו לאור בבאפו שלושה עיתונים בתאית־יהודית, אך שלושתם ידעו חיים קצרים שהגיעו כדי גיליונות ספורים. בבאפו יצא לאור בראשית שנות העשרים של המאה ה־20 גם האלפון הראשון ללימוד קרוא וכתוב בשפה זו.

משנת 1927 היתה העיר דרבנט בדגסתאן למרכז הפעילות בתאית־יהודית. בכינוס הכלל־ארצי שהתקיים באותה שנה במוסקווה והוקדש לתרבות היהודים ההרניים, הוחלט להשתית את השפה הספרותית התאית־יהודית על הלהג הדרבנטי. העיתון **זַחְמֶתֶכֶש** (העמל) שיצא לאור בדרבנט

בשנים 1928–1941, תרם רבות לחיזוק מעמדו של הלהג הדרבנטי כבסיס לשפה הספרותית.

בשנים 28–1927, במקביל לפרסומים בתאית־יהודית באלפבית העברי המסורתי המקובל עד אז, ראו אור פרסומים בשני סוגי אלפבית עברי "משופר" שנוקטו בהם מערכות סימונים שונות זו מזו, להבעה גראפית של תנועות. בשנת 1929 החלו ליישם את החלטת הממשלה מ־1928 לעבור לאלפבית הלטיני והתהליך נשלם ב־1930. ב־1932 פרסם נפתלי צבי אניסימוב במוסקווה ספר דקדוק של תאית־יהודית, היחיד מסוגו עד כה. בשנת 1938 התאית־יהודית הכתובה הועברה מהאלפבית הלטיני לאלפבית הקירילי, המשמש אותה עד היום. חוקת הרפובליקה האוטונומית של דגסתאן משנת 1938 אימצה את השפה ה"תאית" כאחת מעשר השפות הרשמיות שלה. מראשית שנות השלושים ועד שנת 1937 רבו פרסומים בשפה זו וחל גם גידול במספר בתי־הספר שבהם תאית־יהודית היתה לשפת ההוראה. אך משנת 1938 ירד דרסטית מספר הפרסומים בשפה זו בדגסתאן. אשר לאזרבייג'אן, החל בשנה זו בוטלו כללי פרסומים בתאית־יהודית באמתלה שאין היא שפה רשמית של אזרבייג'אן אלא של דגסתאן בלבד. מ־1938 החל להסתמן תהליך של מעבר מהוראה בתאית־יהודית להוראה ברוסית בבתי־ספר לילדים יהודים בדגסתאן ומעבר להוראה באזרבייג'אנית ו/או ברוסית באזרבייג'אן.

ב־1935 הוקם בדרבנט תאטרון מקצועי שהציג פעמיים בשבוע מחזות ומחזות־זמר בתאית־יהודית, אך כעבור 11 שנה הוא נסגר בתואנה של העדר עניין לצופים. להקות חובבים מעטות שהעלו מדי פעם בפעם הצגות בקולחוזים של יהודי ההרים ו"התאטרון התאיתי הבין־קולחוזי" שהוקם על בסיסן בשנות השישים (שמו הוסב ל"תאטרון התאיתי העממי" ב־1966) והעלה גם הוא הצגות ספורדיות ספורות, לא יכלו להגיע לרמתו של התאטרון המקצועי.

משך מאות שנים אפיינה דו־לשוניות את יהודי ההרים. באזרבייג'אן ובדרום דגסתאן שימשה השפה התאית־יהודית בצדה של השפה האזרבייג'אנית, ואילו בצפון דגסתאן – בצדה של השפה הקומיקית. מסוף שנות העשרים, ובמיוחד בשנות השלושים של המאה ה־20 החלה השפה הרוסית לדחוק את רגליהן של האזרבייג'אנית והקומיקית. ברוב שנות המלחמה בין ברית־המועצות לגרמניה (1941–1945)

נובו חונדה ("חדר")
קובה, אזרבייג'אן,
1920 בקירוב

לספרות הכתובה בתאית־יהודית קדמה מסורת עשירה של יצירה פולקלורית שכללה בעיקר מעשיות (אובוסנה), שירים (מעני) ואמרות שפר (מתלה). את המעשיות סיפרו לרוב מספרים מקצועיים (אובוסונצ'י). כמה מהשירים היו פרי יצירות של משוררים עממיים ידועים ובעת השמעתם היה נהוג לאזכר את שם המחבר. סוגות המיוחדות לנשים היו שירי ערש (ננם-ננוי) ושירי אבל שנודעו באזרבייג'אן ובדרום דגסטאן בשם גיריה ואילו בצפון דגסטאן ובצפון הקווקז בשם דומיוס.

המחזות שהועלו בראשית המאה ה־20 בבית־הספר היהודי של דרבנט יכולים להיחשב כניסיונות ראשונים של יצירה ספרותית בתאית־יהודית. בשנות העשרים, תקופת הביסוס

הופסקו כליל פרסומים בתאית־יהודית. הם חודשו רק ב־1946 עם צאתן של חוברות מעטות בעלות אופי פוליטי מתורגמות מרוסית. למן סוף שנות הארבעים ועד שנות התשעים של המאה ה־20 ראו אור בממוצע שניים–שלושה פרסומים בשנה בשפה זו. אחד מהם היה שנתון ספרותי ופובליציסטי צנום־היקף ושמו וטן סוביטמו (מולדתנו הסובייטית) שראה אור בשנים 1960–1991, ואחר – פרסום בעל אופי פוליטי–תעמולתי שתורגם מרוסית. ביטול ההוראה בתאית־יהודית, הפסקת פרסומים בשפה זו וחידושם רק בהיקף מצומצם ביותר האיצו את המעבר של יותר ויותר יהודים הררים לשפה הרוסית כשפה עיקרית.

שיעורי ערב לתלמידים
בבית הספר היהודי שהקים
שאול בר אברום
דרבנט, דגסתאן, 1925

המחזאי הבולט במחצית השנייה של שנות השלושים הוא מישי (משה) ב'ח'שייב (1910–1972). מחזהו **בסע'וני איגדהו** (ניצחון הגיבורים) מ-1936 העוסק בתקופת מלחמת האזרחים בדגסתאן הוא הדרמה ההרואית הראשונה בספרות יהודי ההרים. מחזה אחר של ב'ח'שייב ח'ז'י (אדמה) מ-1939 מציג את איחוד הקולחוזים של יהודי ההרים עם קולחוזים לא-יהודיים. צעד סובייטי זה, אשר במקביל להיבטיו הכלכליים האיץ והחריף את הרס אורחות-החיים המסורתיים של היהודים ושל הלא-יהודים כאחד, מוצג ברוח האידאולוגיה הקומוניסטית כצעד מבורך בדרך לאחווה-העמים. בחזון פעילותו של התאטרון היהודי-הררי ב-1946, כפי שהוזכר לעיל, ירדה מאוד פעילותם הדרמטורגית של סופרי יהודי ההרים. איכותם האסתטית של המחזות המעטים שחברו

של ספרות יהודי ההרים, תפסו מחזות מקום של כבוד. לרוב נכתבו המחזות בידי שחקנים בלהקות החובבים. היצירות הפופולריות ביותר בשנות העשרים היו מחזות שכתב יונה סמיונוב (1899–1961), ממקימי להקת החובבים של דרבנט, אשר כתב גם שירים וסיפורים. במחזות שנות העשרים מורגשת השפעת הדרמטורגיה האזרבייג'אנית בחד-קוויות של מבנה העלילה, בפשטות ואף בפשטנות של אפיון הנפשות הפועלות, וגם בשפע הקטעים המוזיקליים המשולבים במחזה.

סמיונוב ממלא תפקיד חשוב גם במחזאות של שנות השלושים. מחזהו **דו בירור** (שני אחים) מ-1930 בקירוב משקף קונפליקטים חריפים בכפר היהודי-הררי בין אורחות-החיים המסורתיים לבין אורחות-החיים החדשים, הסובייטיים.

"השכלה יסודית" – להקה
יהודית שהוקמה כדי להנחיל
לאנשי הקהילה את השפה
והמוזיקה הרוסיים.
נלצ'יק, קברדינו-בלקריה,
שנות השלושים של
המאה ה־20

שבהם הוא היה למשורר היהודי-הררי הראשון שהצהיר כי יהודי ההרים של הקווקז אינם חלק מהעם היהודי, אלא מהווים עם בפני עצמו – העם התאטי.

בשנות השבעים והשמונים, בהמשך ל"קו התאטי" שהחל בו אתנילוב בספרות, התפרסמו שירים ואף יצירות פרוזה סיפוריות, ובעיקר מסות פובליציסטיות, המכוונים גם נגד ישראל והעלייה אליה. ברם אפילו בהם שלובות בצורה פרדוקסלית זו בוז הצהרת האישיכות של יהודי ההרים לעם היהודי וההכרה הרגשית ביהדותם.

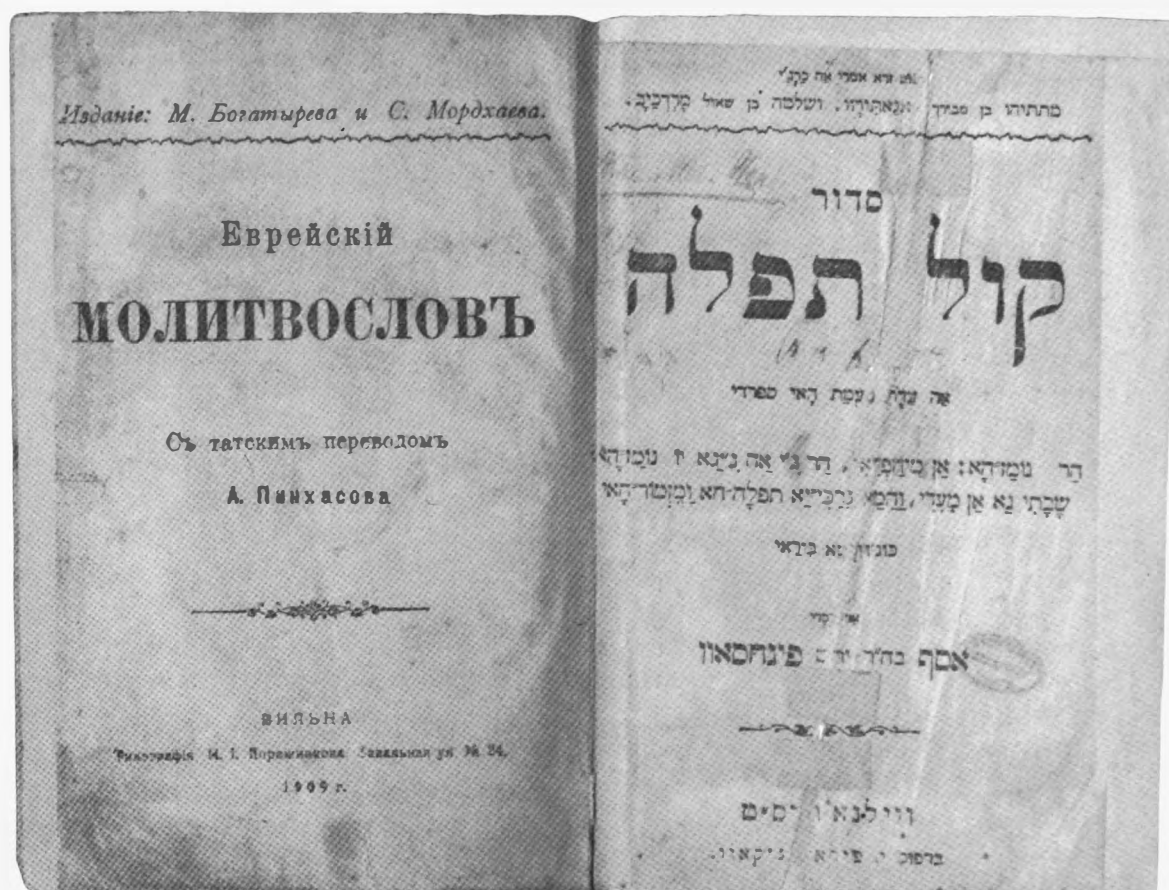
הפרוזה היהודית-הררית התהוותה אף היא בסוף שנות העשרים, וי' סמיונוב יכול להיחשב לאחד ממייסדיה. אחת המטלות שהטילו האידיאלוגים של השלטון הסובייטי על הספרות בכל רחבי ברית-המועצות היתה המאבק בדת. בסיפור הארוך של סמיונוב **אושנהוי אן רבי חסדיל** (מאהבותיו של רבי חסדיל) מ-1928 ממומשת האידיאלוגיה הזאת באמצעות תיאורו הקריקטורי של איש דת יהודי-הררי כרמאי, שיכור כרוני ורודף שמלות סדרתי. בפרוזה של ראשית שנות השלושים בלטו שתי נובלות של מ' בח'שייב. הראשונה שבהן **א פשווהי תוזה זינדגוני** (לקראת חיים חדשים) מ-1932 מתארת את תקופת טרום המהפכה והשנים הראשונות שאחריה. השנייה, **ותגצ'יהו** (הדייגים) מ-1933, העוסקת ביהודי דרבנט המתפרנסים מדיג בים הכספי, מצטיינת באמנות בניית העלילה וציור דיוקנאות של הנפשות הפועלות. בסוף שנות השלושים פרסם את סיפוריו ומסותיו הראשונים חיזגיל (יחזקאל) אבשלומוב (נולד ב-1913). יצירה ייחודית של חיזגיל **דדשב** (1860–1944), מספר מעשיות מקצועי, משלבת נושאים השאובים מההווה הסובייטי, בנראטיב המסורתי הפולקלורי.

מ' בח'שייב וח' אבשלומוב חזרו לדגסטאן בתחילת שנות החמישים, לאחר שנים ארוכות של שירות צבאי, ועברו לכתוב בשתי השפות – תאטית-יהודית ורוסית. לשניהם שמור מקום של כבוד בפרוזה היהודית-הררית של שנות החמישים והשישים. בספרים הראשונים שפרסם בח'שייב לאחר שובו הוא מנסה לכתוב כסופר כלל-דגסטאני ולא להגביל עצמו לנושאים יהודיים-הרריים. אולם ברומן שלו **ח'שנהוי אונגור** (אשכולות ענבים) מ-1963 מתרחשת העלילה כמעט כולה בקרב יהודים הרריים. זהו הניסיון הראשון בספרות היהודית-הררית לכתוב רומן רב-דובדי. אף שהעלילה העיקרית אופיינית ל"רומני הקולחוז" שרווחו בספרות הסובייטית מסוף שנות החמישים ועד למהצית הראשונה של שנות השישים, שזורים בה גם עלילה של רומן משפחתי וקו אנטי-סטאליניסטי מובהק. קו זה ננקט אמנם

מאז ועד עתה אינה עולה בדרך כלל על זו של מחזאות שנות השלושים. יוצאים מכלל זה שניים – הדרמה הפסיכולוגית של מישי בח'שייב **דו דדאי** (שתי אמהות) מ-1965 שנושאה הוא עימות בין האם הטבעית לבין האם המאמצת, אשר המחבר אינו מסתיר את אהדתו כלפיה, ומחזהו של סמיון (שמעון) יוסופוב **ג'ופדה פרוסדקהו** (זוג סוניות) מ-1971 על חיי היום-יום של יהודי דגסטאן בתקופה ההיא.

פרסום סדרי של שירים החל רק ב-1928 עם הופעת העיתון **זחמתקש** שהוזכר לעיל. כל המשוררים היהודים ההרריים של שנות העשרים עסקו בנושאי האקטואליה דאז הן במישור חיי היום-יום של יהודי ההרים, הן במישור רחב יותר – חיי דגסטאן וחיי ברית-המועצות כולה. בשנות השלושים היתה הסיירה לסוגה העיקרית של הספרות היהודית-הררית והובילו בה משוררים צעירים שהתבגרו כבר בתקופה הסובייטית. מקום מרכזי בשירה תופסת ההתבוננות בשינויים שחלו באורחות-החיים של יהודי ההרים. לעתים קרובות התבוננות זו מוצאת את ביטוייה ביצירות המוקדשות למעמד האיש. בין השירים שנכתבו אז בולטת הפואמה **דו כוע'וז** (שני מכתבים) מ-1934 מאת מוננוח (מנוח) **דדשב** (1913–1943) המצטיינת בלריות כנה ובשאיפה לסרטוט דיוקנאות פסיכולוגיים של גיבוריה, על אף הקלישאות האידיאלוגיות האופייניות לשירת התקופה. מבנה השירים של אותן שנים מאופיין במעבר הדרגתי ממערכות המשקלים והחריזה של השירה הפולקלורית לאלה השאלות מהשירה הרוסית.

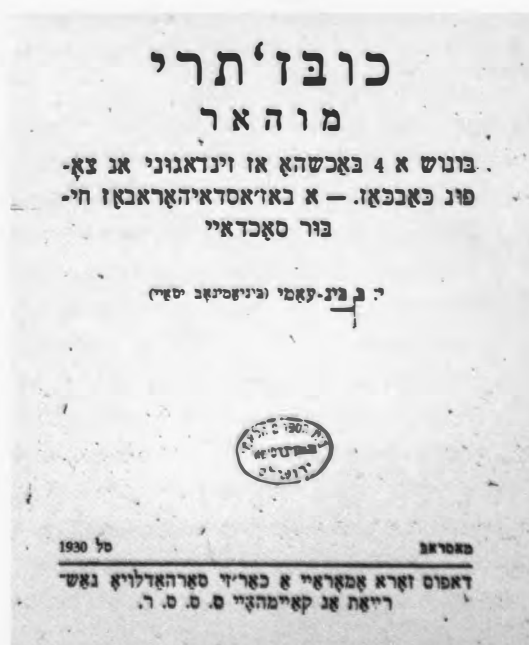
מאסרם של כמה סופרים בימי "הטרור הגדול" הסטאליני (1936–1938) הנחית מכה קשה על הספרות היהודית-הררית. כל האסורים, פרט לאחד, נספו בבתי-כלא וב"מחנות לעבודה מתקנת". בשנות המלחמה עם גרמניה גויסו לצבא רוב אנשי העט היהודים-הרריים. שניים מהם – מוננוח דדשב שהוזכר לעיל והמחזאי יעקב בירורוב – נפלו בחזית. דניל (דניאל) אַתְנִילוב (1915–1968) שהתחיל את דרכו הספרותית בסוף שנות השלושים היה למשורר היהודי-הררי הפורה והידוע ביותר בתקופה שאחרי המלחמה. אתנילוב התגורר באופן קבוע במוסקווה, ודווקא ניתוקו מחיי היום-יום של השפה התאטית-יהודית יצר אצלו רגישות מיוחדת לשפה. מכאן נובעים שאיפתו להציג את השפה בכל עושרה, והשימוש שלו במילים שאינן שכיחות בשיח היום-יומי, לרבות מילים עבריות. כן ניכרת בשירתו השפעת משוררים רוסים בני-זמנו, אשר חיפשו ויצרו דפוסי הבעה פיוטית חדשים. ביצירתו אפשר למצוא לא מעט שירים בעלי ריתמוס חופשי וחריזה חסרת-דיוק ככוונה תחילה. עם זה, ניתוקו של אתנילוב מהחוויה היום-יומית של קבוצת-האם האתנית שלו מביא אותו בשנות השישים לפרסם שירים

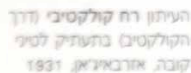
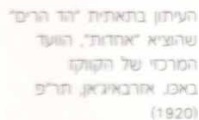
סידור 'קול תפלה'
בתעתיק עברי מסורתי
וילנה, תרס"ט (1909)

בהיסוס, אך העובדה שנושא זה בכלל מטופל, ייחודית למדי
בספרות היהודית-הררית דאז.

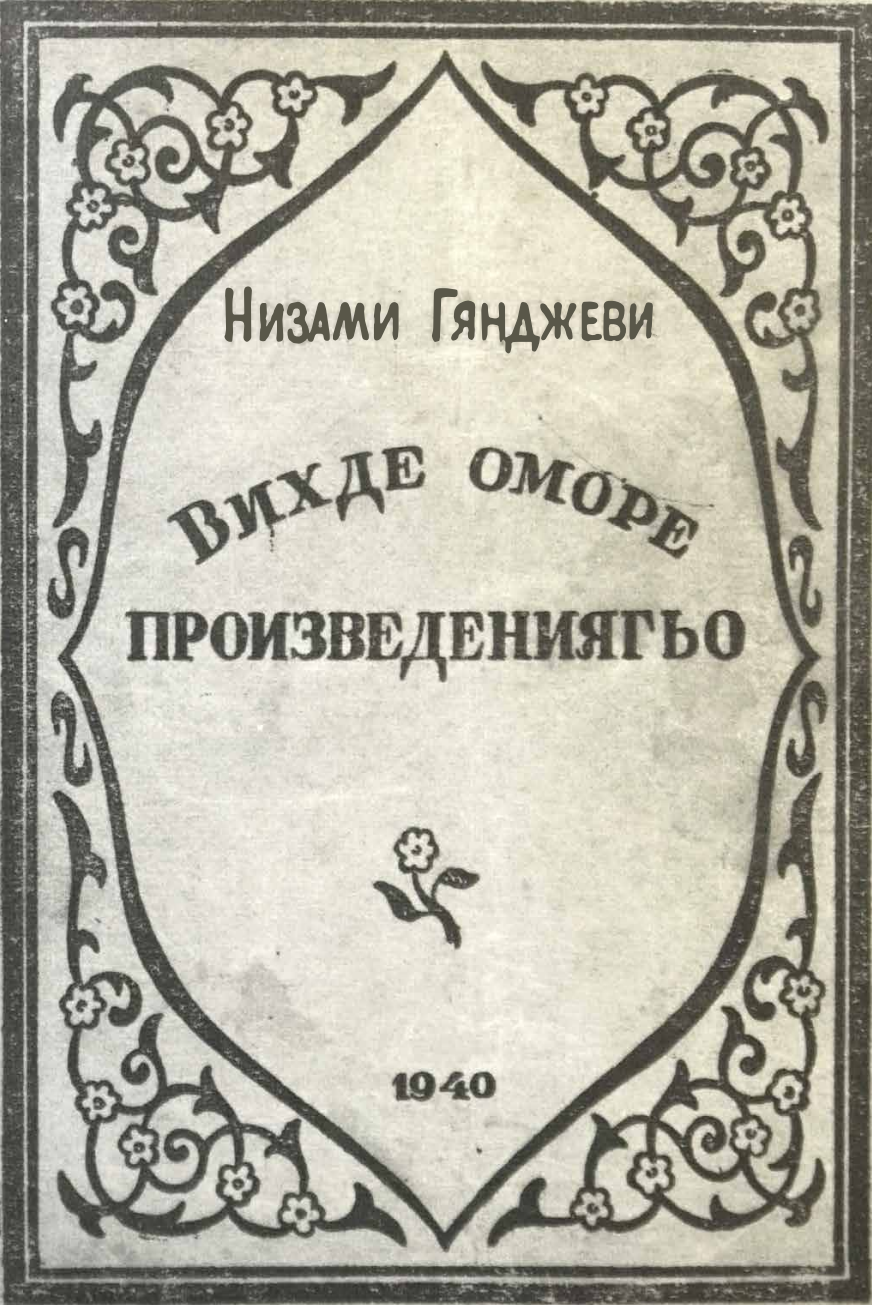
נושאים כלל-דגסטאניים תופסים מקום נכבד גם ביצירתו של
ח' אבשלומוב; שורה של יצירותיו מוקדשת לדמויות בנות-
זמנו. ברם הטובות שביצירותיו עניינן בעתות השבירה של
אורחות-החיים המסורתיים של יהודי ההרים. בנובלה **זנבירור**
(הגיסה) מ-1971 מתאר אבשלומוב את חיי העילית
החברתית של יהודי דרבנט ערב המהפכה ומלחמת האזרחים
(1917-1920), במהלכן ובשנים הראשונות של התבססות
השלטון הסובייטי (ראשית שנות העשרים). אותה תקופה
משתקפת גם בנובלה שלו מ-1974 **פופ גודיל** (בנו של
המוקיון) ובה דייקנות אתנוגרפית בתיאורים של לבוש,
מגוריו, עמלו, אופני התנהגותו ומנהגי בילוי של האיכר
היהודי-הררי בתקופת טרום-המהפכה. דיוקנאות הנפשות
הפועלות המאכלסות את הנובלה סורטטו בקפדנות והן
מתאחדות בעיני הקורא לתמונת-פסיפס של חיי הכפר
היהודי הדגסטאני קודם לשלטון הסובייטי. הנובלה מאופיינת

המחזה כובד'תרי מאת
י' בן-צבי בתעתיק עברי
בלי ניקוד או ווקליזציה
באבן, אורבאיאן, 1930

בסתירה קוטבית בין שני יסודותיה: יסודה האמוציונלי הוא הנוסטלגיה התת-הכרתית העמוקה של המחבר למה שהיה ואיננו עוד – לקולקטיב היהודי-הררי המסורתי המקיים את עצמו כישות אתנית בפני עצמה, ואילו היסוד האידיאולוגי מכתוב למחבר בניית נרטיב אפי יהודי-הררי לפי הדפוס הרוסי הסובייטי הנועד להלל מהפכה שהרסה את אותה עצמות, אשר הוא ציירה באמנות כה מרשימה. יסודות פולקלוריים מורגשים היטב בקובץ סיפוריו הקצרים ההומוריסטיים והסטיריים של ח' אבשלומוב הנושא את שם גיבורו המרכזי, 'יהודי עני ומלא חדות חיים שימי דרבנדי' (שימי מדרבנט) מ-1978. הגדולה ביצירות שכתב ח' אבשלומוב ברוסית היא הנובלה 'טולמץ' אימאמה (מתורגמן של האימאם) מ-1967. גיבור הנובלה הוא חייל רוסי שהיה למתורגמן האיש של האימאם שאמל, מנהיג המרד הגדול של עמי הקווקז נגד הכובש הרוסי בשנים 1834-1859.

A decorative border with floral and scrollwork motifs surrounds the central text area.

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

ВЪХДЕ ОМОРЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯГЪО

1940

Леонид
Ильич
БРЕЖНЕВ

ЧУЪКЛЕ ХОРИ

**ТОЗЕДЕН ОВОДУ
СОХДЕ ОМОРЕ**

צ'וקלה חורי (מקטע קטן)
וסודן אובוד סוחדת אומור
התחזית מאת ליאניד
ברזנייב בורגסם למאדוק
ובזעזיק קוריץ
מחזיקלה דמסוקן 1978

קבוצת תאטרון של יהודי ההרים
קובה, אזרבייג'אן, שנות השלושים
של המאה ה-20

פודפיר אשורוב (1926-2000).
רקדן וסגן בלחיקת "קברדית"
חלציק, קברדית-בלקיה

דת ומסורת

כתר, קולמוס וציץ – רימונים וידיים לתורה

אריאלה אמר

הרימונים והידיים לספר תורה של קהילת יהודי ההרים חושפים את עולמם התרבותי-חזותי.¹ קהילה זו נתגלתה כבעלת מסורת חזותית עשירה, המייחדת אותה מכלל קהילות ישראל, ולעומת זה מצביעה על קשר בינה לבין הקהילות הסובבות אותה.

כנראה מלכתחילה לא היו בידי קהילות יהודי ההרים חפצים רבים בגלל דלותן. עקב המאורעות ההיסטוריים – המרד הגדול של עמי הקווקז נגד הכובש הרוסי (1834–1859) והמהפכה הקומוניסטית – שרדו רק מעט חפצים מהמעט שהיו.² קומץ תשמישי הקדושה ששרד, רובו מתחילת המאה ה-19 ועד למחצית הראשונה של המאה ה-20. מלבד ספרי תורה מהמחצית השנייה של המאה ה-20 הנתונים בתוך תיקים ומעילים, הגיעו לידינו קבוצות של רימונים וידיים לספר תורה המשקפים קשר עם המרחב הפרסי, הגובל עם אזרבייג'אן מדרום ומצביעים על השפעת גרוזיה, הגובלת עם האזורים הנחקרים מצפון מערב.

רימונים

הרימונים שתועדו בבתי-כנסת שונים בדרבנט שבדגסטאן, ובקובה ובבאכו שבאזרבייג'אן, מצביעים על מסורת חזותית מגובשת המתבטאת במבנה הרימונים, בעיטור ובכתובות החקוקות עליהם. מסורת זו נמשכה לפחות 150 שנה: מזוג הרימונים המוקדם ביותר שנתגלה, משנת 1812, ועד לרימון המאוחר ביותר, משנת 1957.

למרות צורתם הכללית המשותפת, נחלקים הרימונים לחמישה סוגים צורניים עיקריים והם יוצגו כאן על-פי סדר כרונולוגי: בסוג הראשון והקדום ביותר, זוג רימונים בודד (ראה איור 1 בעמ' 52). משנת 1812 שהקדיש חיות בר נוח. לזוג גוף כדורי ומעליו כותר גלילי וכיפה. מראש הכותר וממרכז הגוף תלויות שרשרות ובקצותיהן פעמונים כדוריים. הרימונים נתמכים בקנה צר וקצר. גופם מעוטרים בדגם היקפי של קרטושים אנכיים, בתוכם עיטור צמחי וכתובת. בתוך הקרטושים וביניהם חקוק הפסוק המתאר את שולי מעילו של הכהן הגדול "פעמון זה ורימון, פעמון זה ורימון, על שולי המעיל סביב" (שמות כח: לד) וכן כתובות הקדשה עם שם המקדיש ותאריך ההקדשה. בסוג השני קבוצת רימונים שנוצרו בין השנים 1817 ו-1859 (ראה איור 2 בעמ' 52). רימונים אלה דומים לסוג הקודם במבנם וברכיביהם, חוץ

מרצועה היקפית אופקית המחלקת את הגוף הכדורי לשני חצאים. שניים מהרימונים מקורם בעיר דרבנט והכתובות בהם חקוקות בתוך מעוינים, ולא בקרטושים כבשאר הרימונים (Sc-472-2). הסוג השלישי הוא קבוצת רימונים מהשנים 1847–1920, בעלי גוף סגלגל המורכב משני חצאי כדור המחוברים במרכזם ברצועה היקפית רחבה, שמקנה להם את צורתם הסגלגלה (ראה איור 3 בעמ' 52). בראש הגוף כותר גלילי ומעליו כיפה; באחדים מהרימונים נשתמרה מעליה ציצה גדולה שמורכבת מסהר וכוכב (ראה איור 4 בעמ' 53). עיטורם של רימונים אלה דומה לשל שני הסוגים שהוזכרו, להוציא שני רימונים שבהם רק כתובות בלי עיטור. מרביתם נעשו בידי צורף מקצועי בעל מיומנות טכנית גבוהה. כמו בשני הטיפוסים הראשונים, גם כאן חקוקות הכתובות בתוך קרטושים, ונוסף להן גם שם האל ב"42 אותיות המורכב מראשי התיבות של תפילת "אנא בכוח" המיוחסת לנחוניא בן הקנא והידועה בסגולותיה המאגיות.⁴ עם הסוג הרביעי נמנה זוג רימונים בודד, חסר תאריך, יוצא דופן ברכיביו ובעיטורו. הרימון מורכב מגוף כדורי ומבסיס חרוטי, הנתמך בקנה ארוך שבראשו כותרת כדורית. בראש הגוף ציצה דמוית עטרה קטנה ובמרכזה מנסרה מחודדת. גוף הרימון מעוטרים ברוכב על סוס ובבעלי-חיים נוספים ואילו לכותרת ולבסיס עיטור גאומטרי (ראה איור בעמ' 54). בסוג החמישי קבוצת רימונים מהמחצית הראשונה של המאה ה-20. הם דומים לסוג השני בצורת הגוף ובחלקיו ונבדלים ממנו בארגון של הכתובות ושל העיטור. גוף הרימונים מעוטרים ברצועות היקפיות אופקיות המכילות לסירוגין כתובות ורצועות ניילו שחורות (ראה איור 5 בעמ' 53). לבד מהכתובות המוזכרות בסוג הראשון, חקוקים גם שמות בני יעקב, בסדר משתנה מרימון לרימון, פעמים על-פי סדר לידתם, כמתואר בברכת יעקב (בראשית מט) ופעמים לפי אמהותיהם (בראשית לה: כג-כז).

תופעה יוצאת דופן המשותפת לרוב הרימונים הקווקזיים היא קנים גליליים צרים וקצרים. קוטרם הצר של הקנים לא התאים לעובי מוטות הגלילה וכדי להתאימם למוטות, צירפו לכל אחד מהקנים תוספת מאולתרת מחומר פשוט (ראה איורים בעמ' 52). תופעה דומה נראית ברימון ששייך לקבוצת רימוני הקווקז אך הוקדש בשנת 1872 לקהילת כרמינה שבאוזבקיסטאן (Sc-229-6). הרימון הבודד דומה לרימונים הקווקזיים במבנהו ובעיטורו ואל בסיסו מחובר קנה

מסלול:
ארון הקודש בבית-הכנסת
"צילה" ובספרי תורה עשויים
בדרך המיוחדת לקווקז –
מעיל תחתון עשוי כותנה לבן
(זר שני צהובי = שמלה)
התחתונה של כלול ומעיל עליון
עשוי קטיפה אדומה
(גבולות חתוני = מעיל חתון)
ומעליהם מסמכות צבעונית.
קבוצת אריאלה, צולם ב-1996

3

2

1

1
זוג רימוני כסף לספר תורה
1812
ריקוע, חקיקה, שיבוץ זכוכית
24.5 ג
Sc-475-11

2
רימון כסף לספר תורה
אזרביג'אן, 1817
ריקוע, חקיקה
30 ג
Sc-473-10

3
רימון כסף לספר תורה
קובצ'י, דגסתאן, 1847
ריקוע, חקיקה
28 ג
Sc-473-9

תורה. חפצים הדומים בצורתם ובעיטוריהם לרימונים אלה משמשים את הקהילה המוסלמית באזור. לדוגמה, ראשים (finials) הנישאים על נסי תהלכה אסלאמיים (ראה איור 3 בעמ' 59), המורכבים מגוף כדורי מוקף שרשראות הנושאות פעמונים ומעליו ציצה גדולה. הדמיון בין ראשי נסי התהלכה לבין הרימונים בולט בקנה הקצר הקבוע בבסיסם ומשמש להשחלתם על המוט.

מרבית כלי המתכת באזור נוצרו בידי אומנים מוסלמים וידוע רק על יהודים בודדים שעסקו במלאכה זו. אחד המרכזים החשובים למלאכה ובעיקר לעבודת הצורפות במזרח הקווקז הוא בדרום דגסתאן. מרכז זה סיפק חפצי מתכת ובמיוחד כלי כסף לאזורים שונים ברחבי דגסתאן ואזרביג'אן, ויצאו לו מוניטין במיוחד בזכות עבודת הצורפים בטכניקת הניילו, מהעיר קובצ'י השוכנת בדרום דגסתאן. בהשוואה בין חפצי יום-יום מהעיר קובצ'י לבין רימונים, ניכר שלהם סגנון ומסורת חזותית משותפים. דוגמה לכך היא כיפת כסף לנשים

צר וקצר, שבשנת 1919 הוסיפו לו קנה ארוך. המידע על תשמישי הקדושה ועל השימוש שעשו בהם היהודים ההרריים, לפני המאה ה-19 ובמהלכה, מועט ביותר. זקני הקהילה אינם זוכרים שימוש ברימונים המונחים על מוטות הגלילה ולטענתם, השימוש ברימונים הוא מנהג מאוחר. עם זה, הם לא תיארו לפנינו מנהג אחר לשימוש ברימונים. מסורת בידם שהשימוש ברימונים בקווקז מקורו ברימון שהובא על-ידי יהודי פרסי ממשפחת כהן; בעקבות רעידת אדמה בשנת 1812 נמלטו כהן ובני משפחתו, שמוצאם מתברזי שבמערב פרס (מדרום לאזרביג'אן), מאזור שירוואן שבדרום אזרביג'אן ומצאו מקלט בעיר באפו, לשם הביאו זוג רימונים. אין ודאות שיש בסיפור עממי זה אמת היסטורית אך ייתכן שהוא משקף מציאות שבה השימוש ברימונים לא היה נפוץ.⁵

ייתכן שאנשי הקהילה רכשו מצורפים מקומיים חפצים קיימים וזמינים שדמו בצורתם למסורת החזותית של הרימונים שהכירו, והסבו את השימוש בהם לרימונים לספרי

5

4

4
זוג רימוני
קובצ'י, דג
ריקוע, יצי
עבודת נח
43 ג
Sc-473-2

5
רימון כסף
קובצ'י, דג
ריקוע, חק
17.5 ג
Sc-477-4

מאמצע המאה ה-19 (1859), נוצרו ככל הנראה בעיר דרבנט. סגנון העיטור הקווי והגאומטרי, שונה משל יתר הרימונים מסוג זה ונראה שנעשה בידי צורף לא מיומן. ייתכן שפשוט העיטור מעידה על המצב הכלכלי הירוד של היהודים בדרבנט ועל חוסר יכולתם לרכוש עבודת צורפות משובחת ויקרה. סגנון קווי וגאומטרי יש גם לעיטור הרימון מהסוג הרביעי שהוקדש על-ידי שניים מקהילת הכפר מג'אליס השוכן כ-40 ק"מ מדרבנט. גוף הרימון מעוטרים במוטיבים יוצאי דופן – סוס ורוכבו, אריה (?) ונמר (?) (ראה איור בעמ' 54).⁶ המוטיבים הסכמתיים והקויים מזכירים שטיחים מאזור שירואן שבדרום אזרבייג'אן. באין די חפצים להשוואה מערים אחרות קשה לקבוע היכן נוצרו שאר הרימונים.

בצד ההשפעות הסביבתיות על עיצוב החפצים ועל עיטוריהם, ניכרת גם השפעה של מסורות יהודיות. אחד ממקורות ההשפעה העיקריים הוא פרס. עד לכיבוש הרוסי של מזרח הקווקז במאה ה-19 היו היהודים ההרדיים, כיהודי בוכרה

(ראה איור בעמ' 60) – ארגון העיטור המקיף את הכיפה במקצב אחיד והמוטיבים המופיעים עליה מזכירים את זוג הרימונים משנת 1918 (ראה איור 4 בעמ' 53). גם הציצה הגדולה המורכבת מסהר ובתוכו כוכב בעל שישה קדקודים, סמל שמקורו באימפריה העות'מאנית, משקפת את הסביבה המוסלמית שבה נוצרו החפצים. הדוגמה הקרובה ביותר לציצות שעל הרימונים מצויה בתליונים המעוטרים בקווי ניילו דקים, שעוצבו בעיר קובצ'י. אין ספק שרימונים אלו נוצרו בידי אחד מטובי הצורפים בעיר קובצ'י, שרמתו ניכרת בעיצובם המושלם ובדיוק שבעבודת הניילו. ייתכן שגם הרימון מכרמינה (Sc-229-6) והרימונים מהסוג החמישי נוצרו באותה העיר. עיטור דומה נראה בחפצים מקומיים שונים ובעיקר בתכשיטים.

צורפים נוספים עבדו גם בערים באכו ודרבנט. ייתכן שקבוצת הרימונים מהסוג השני נוצרה ברובה בעיר באפו, אך נדרש אישוש להשערה זו. שני זוגות רימונים מהסוג השני

זוג רימוני כסף לספר תורה
מנצח'ס, דגסתאן, רמאה ה'19
ריקע, הטבעה, חקיקה,
עבודת ניילו
100

שני רימוני כסף לסדר תורה
 מאת אברהם אבן
 ריקון חקיקה
 34 ז
 Sc-473-1

מגילות הספרים בתוך תיקי עץ בעלי גג שטוח, הדומים לאחד מטיפוסי התיקים בפרס, בבוכרה ובאפגניסטאן, שעליהם הונחו רימונים ולא כתרי תורה.¹⁰

מלבד שמותיהם, גם צורתם ורכיביהם דומים לאחד מטיפוסי הרימונים במרחב הפרסי.¹¹ הרימונים מאיספהאן מורכבים מגוף כדורי שממנו עולה כותר גלילי ובראשו כיפה (ראה איור בעמוד זה), אך שלא כברימונים הקווקזיים, הגוף והכותר מהווים בדרך כלל יחידה אחת המעצבת את צורתם האגסית; הקרטושים וארגון הענפים על פני שטח הרימון משקפים איחוד זה. ארגון הקרטושים ברצועה היקפית במרכז הגוף דומה לזה שברימון "חיות בר נוח" משנת 1812 ומשתקף גם ברימונים המוקדמים מהסוג השני ובאחדים מן הסוג השלישי. למרות הדמיון הצורני והמוטיבים המשותפים – ברימונים מאיספהאן הקווים הזורמים של הענפים המתפתלים יוצרים תחושת תנועה ואילו ברימונים הקווקזיים הקווים יוצרים עיטור נוקשה, והדחיסות בהם קטנה מזו שברימונים מאיספהאן. ההבדל ניכר גם בטכניקת העיטור; ברימונים מאיספהאן העיטור חקוק ואילו ברימונים הקווקזיים עשוי חלק מהעיטור בניילו, המבליט את השטחים המושחרים ואת קווי המתאר, העבים יותר בדרך כלל. אין להניח שיש קשר ישיר בין שני סוגי הרימונים; עם זה, הדמיון במבנה וברכיביו מאפשר להניח שהיה קיים דגם משותף לרימונים הפרסיים מאזור איספהאן ולרימונים הקווקזיים. דגם אפשרי זה השפיע גם על עיצוב הרימונים של קהילות נוספות במרחב התרבותי הפרסי – בבוכרה (אוזבקיסטאן) ובאפגניסטאן – אם כי בכל אזור התפתחו מאפיינים ייחודיים לו המתבטאים בעיקר בפרופורציות שונות ובסגנון העיטור.¹²

כאמור, בארבעה מבין חמישה סוגי הרימונים חקוק פסוק מספר שמות: "פעמון זהב ורימון פעמון זהב ורימון בשולי המעיל סביב" (שמות כח: לד). פסוק זה חקוק גם על מרבית הרימונים שמקורם בגרוזיה; בין שתי הקהילות היהודיות היו קשרי מסחר ותרבות, וקהילות של יהודים גרוזים אף חיו בערי מזרח הקווקז. אין ודאות לגבי מקור השימוש בפסוק זה, שכן הרימון הקווקזי הקדום ביותר שנמצא ועליו הפסוק, הוא משנת 1812 (רימון "חיות בר נוח") ואילו הרימון הגרוזי המוקדם המוכר הוא משנת 1859.¹³ ייתכן שלפנינו מסורת משותפת של קהילות מזרח הקווקז ושל הקהילות הגרוזיות או השפעה של אחת הקהילות על רעותה. יחסי גומלין בין הקהילות והשפעת המסורת החזותית הגרוזית על שכנתה ממזרח, ניכרות בזוג הרימונים משנת 1908 שנזכר כבר קודם, שהקדיש "קהל קדוש פרס" בעיר באפו (ראה איור בעמ' 55). בצורתם המגדלית, בעלת שש פאות וכיפה, הם משקפים את המבנה ואת כתובות הרימונים מטיפוס גרוזי.¹⁴ על כל אחת

זוג רימוני כסף לספר תורה
איספהאן, פרס, 1965
ריקוע
35 ג
Sc.Ka.Be.Y.3

ואפגניסטאן, חלק מהמרחב התרבותי הפרסי.⁷ עדות לקשר לקהילות פרס נראית על זוג רימונים מטיפוס גרוזי (ראה איור בעמ' 55) שעליו חקוקה כתובת הקדשה וזו לשונה: "וזאת הרימונים אשר קידשו עדת ספרדים קהל קדוש פרס היושבים באפו (!) בבית אלוהינו ... שנת תרס"ח (1908)". הקהילה הספרדית שהקדישה את הרימונים היתה קהילה יהודית-פרסית בעיר באפו. אף שרוב הרימונים האחרים נוצרו בבתי מלאכה מוסלמיים, הרי שצורתם, עיטוריהם, הכתובות החקוקות עליהם ושמותיהם מעידים על קשר הדוק עם הקהילות היהודיות בפרס. מרבית הרימונים שבשימוש קהילת היהודים ההרריים, מכונים "כתר תורה", אחד השמות המקובלים לרימונים גם בפרס ובאפגניסטאן.⁸ אין ודאות באשר למקור השם ואפשר שהוא נובע מהנאמר במשנה (אבות ד: יג) – שם "כתר תורה" הוא אחד מארבעה כתרים שהם ארבעה תוארי כבוד.⁹ התואר "כתר תורה" הושאל כשם לחפץ המונח על ספר התורה או מקשטו. ייתכן שיש לראות שם מיוחד זה לרימונים מהמרחב הפרסי, כשם כולל לתשמיש קדוש המכתיר את ספר התורה. כמו ברוב הקהילות המזרחיות, גם היהודים ההרריים נהגו לשמור על

מפאות הרימון חקוק הפסוק הנזכר מספר שמות וכן הפסוקים "וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל: אלה העדות והחוקים..." (דברים ד: מד-מה); ברכת כוהנים (במדבר ו: כד-כו) ועשרת הדיברות (שמות כ: ב-יד). בצד הכתובות מן המסורת הגרוזית, הוסיפה הקהילה הפרסית את שם האל בן 42 האותיות המעטר את קבוצת הרימונים מהסוג השלישי. שם זה, שהמסורת מייחסת לו כוחות מאגיים, נמצא על רימונים מהמרחב הפרסי ועל קמיעות פרסיים, אך לא על הרימונים שנוצרו בגרוזיה.¹⁵

ידיים לתורה

אפשר לחלק את אוסף הידיים הגדול לשני סוגים צורניים עיקריים: ידיים שטוחות וידיים המורכבות ממוט לולייני. בשני הסוגים היחידה המורה מעוצבת כעלה רחב ושטוח ששוליו גליים ומסתיימים בחוד מתעגל. בקצה שאוחזים בעת הקריאה, מושחלת טבעת ואלה מחוברת שרשרת המיועדת לחיבור היד ליד נוספת, הואיל והידיים נעשו ונתרמו בזוגות, או שצורפו יחדיו אם נשאו כתובות הקדשה בעניין אחד. כיום, הסדר לא תמיד נשמר והידיים מצורפות לעתים בזוגות אקראיים (לדוגמה 24, 23-474-Sc).

שני הסוגים משקפים שתי מסורות חזותיות שהתקיימו זו בצד זו, למעלה ממאה שנים: מהיד המוקדמת משנת 1819 ועד ליד לתורה שנוצרה בשנת 1959. הסוג הראשון משקף מסורת מקומית המתקיימת לאורך כל התקופה. מרכז המוט וכן הקצה לאחיה בשעת הקריאה מורחבים ומשובצים באבנים צבעוניות או בזכוכיות היוצרות פרח פתוח שבמרכזו אבן גדולה וסביבה אבנים קטנות יותר, כעלי כותרת. רצועות כסף מורכבות משורת כדורים זעירים ממסגרות את שולי הידיים ולעתים פרוסות על כל שטח המוט (ראה איור 1 בעמ' 59). המבנה השטוח, רכיבי העיטור ופריסתו דומים לאלה של צמידים מדרום דגסטאן (ראה איור בעמ' 60). צמידים מיוחדים אלה היו חלק מהלבוש המסורתי של נשות הכפרים נקטיל, אורדה וטידיב. הסגנון, הקומפוזיציה והטכניקות המשותפות לצמידים ולידיים לתורה מרמזים על מסורת חזותית מקומית משותפת, שכנראה נוצרה בדרום דגסטאן בידי אותם האומנים. אך שלא כרימונים – נראה שהידיים עוצבו במיוחד לקריאה בתורה.

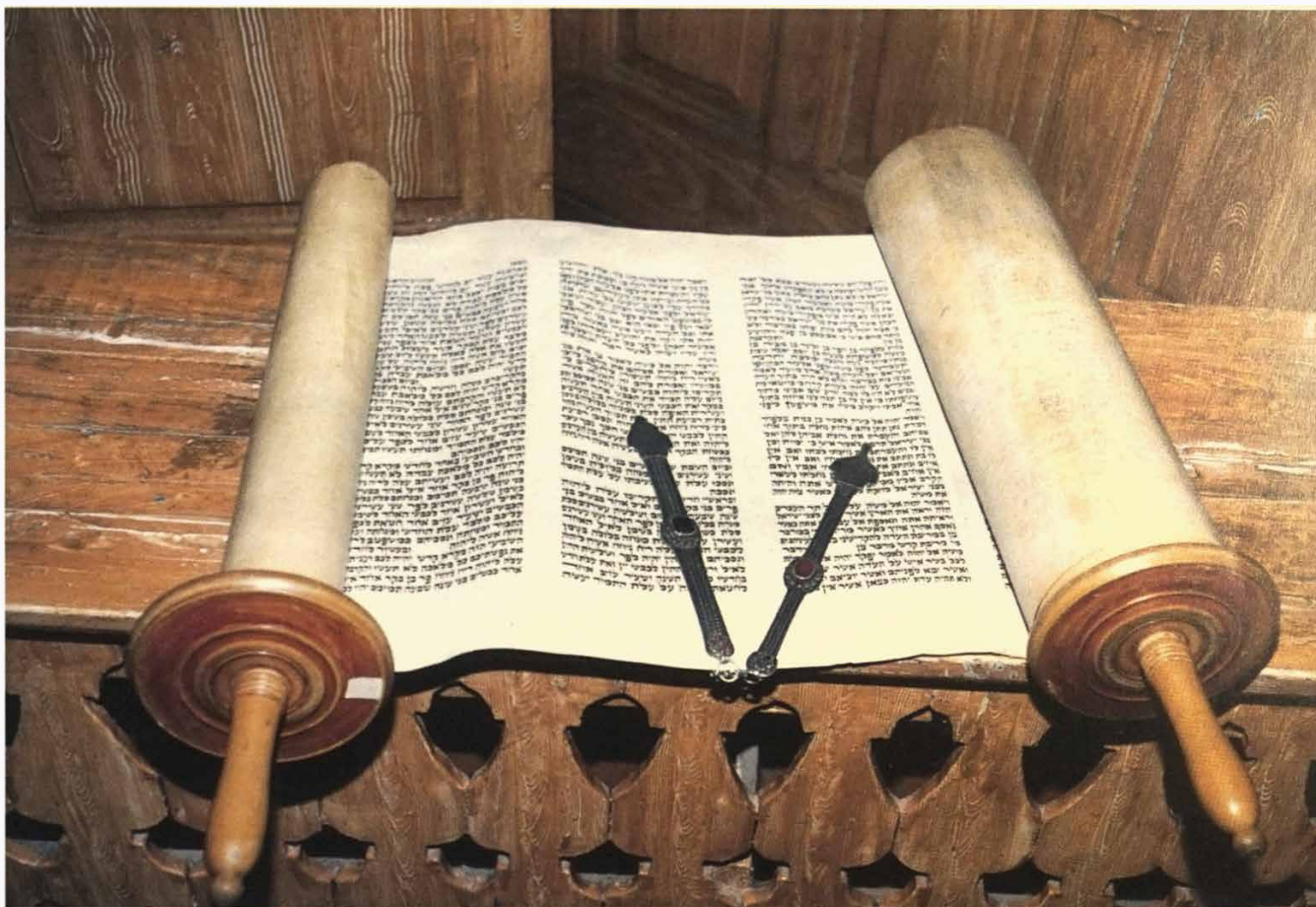
בסוג השני – ידיים מהשנים 1860 עד 1924, מרביתן מחולקות לשלוש: שתי יחידות לולייניות בקצוות וביניהן מוט מרובע (ראה איור 2 בעמ' 59). שלא כבסוג הראשון, לא נמצאו בסביבה הקרובה חפצי חולין בסגנון ובעיצוב דומים. לעומת זה, בולטת ההשפעה הפרסית, שכן אחד מטיפוסי הידיים האופייניים לפרס מורכב ממוט לולייני ומרובע

שבקצהו יד, המעוצבת לעתים כדי קפוצה עם אצבע מורה ולעתים ככף יד שטוחה. עיצוב הידיים מסוג זה בקווקז משלב אפוא בין המסורת הצורנית הפרסית של המוט לבין היחידה המורה בצורת עלה, שמקורה מקומי. ואולם, ייתכן שהמקור הצורני של העלה, אף הוא מקורו בפרס, שכן צורת עלה עם שוליים גליים מצויה גם באחד מטיפוסי הקמיעות במרחב הפרסי.¹⁶

כאמור, שרשרת מחברת כל זוג ידיים, חיבור שמלמד על מסורת מיוחדת לקהילת היהודים ההרריים. במקום יד אחת, כנהוג ברוב קהילות ישראל, קראו יהודי הקווקז בתורה בעזרת זוג ידיים שהוחזקו בצורת האות הלטינית V ותחמו קטעים קצרים לקריאה. בעקבות השפעה של הקהילה האשכנזית הרוסית, היהודים ההרריים כבר אינם משמרים את מסורתם הייחודית. במטרה להבין את השימוש המיוחד בזוגות הידיים, שוחזר המנהג בעזרת זקני הקהילה (ראה איור בעמ' 58).

שימוש נוסף ליד לתורה, המיוחד לקהילת היהודים ההרריים מתואר בספרו של כשדאי: "בפתיחת הארון יכבדו תמיד את אחד ממכובדיהם והוא יסובב עם התורה בין שדרות העם...כשמגיע עם התורה לשלחן הקריאה, יגלול אותה מעט ומראה הכתב לעיני כל העם לארבע רוחות הבית, והרב או החכם מראה להם באצבעו התחלת פרשת השבוע, והעם יקרא בקול גדול: 'וזאת התורה אשר שם משה בפני בני ישראל'."¹⁷ אפשר שהביטוי הנשנה "להראות לקהל הקדוש הכתב" כגון בכתובת "זה/אצבע/של כסף נתקן/להראות לקק"י [לקהל קדוש ישראל] הכתב של ספר תורה/..." (77-474-Sc) מרמז על המנהג המיוחד שלפיו האיש המגביה את התורה מראה לקהל המתפללים את הכתב בעת ההגבהה. הנחה זו מתחזקת לנוכח נוסח שחוזר בכמה ידיים "...זה הכסף שמראים בו...כמראה אשר הראה ה' את משה..." נראה שנוסח זה מבוסס על פרשנות המדרש לפסוק (במדבר ח: ד) שבו מתוארות ההנחיות שקיבל משה מאלוהים לבניית המנורה (במדבר רבה טו: ד) – "...שנתקשה משה במעשה המנורה יותר מכל כלי המשכן עד שהראהו הקב"ה באצבע..." בחירת הפסוק מספר במדבר והפרשנות המדרשית, שהיתה מוכרת ככל הנראה לאנשי הקהילה, יצרה הקבלה רעיונית בין ההצבעה של האלוהים לבין זו של החכם ושליח הציבור, בעת ההגבהה.

מכלול השמות שנתנו היהודים ההרריים ל"יד לתורה" רחב ויוצא דופן ומרמז על מגוון מסורות. בין השמות המוכרים גם מקהילות ישראל האחרות נפוצים אצבע וקולמוס. מעניין שהכינוי "אצבע" ליד לתורה, נהוג בקרב הקהילה הקווקזית, אף שאין הידיים מעוצבות בצורת אצבע או כף יד. לעתים קרובות מצורפות לשמות אלה המילים "של כסף", המעידות

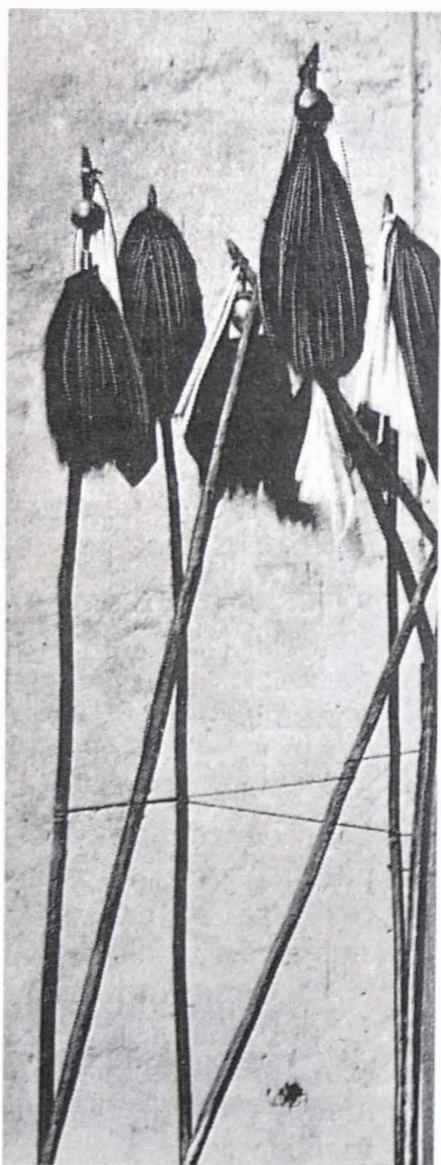

קריאה בתורה בעזרת
זוג ידיים (שחזור)
קובה, אורבאג'אן, 1999

כתובות

כתובות מעניינות במיוחד מציינות את ימי הקריאה בתורה; ביד לתורה משנת 1918 כתוב: "זה/אצבע/של כסף להראות/הכתב של ספר תורה/לק"ק ישראלים בבהכ"נ [בבית הכנסת]/בשבתות ור"ח [וראשי חודשים] ובה"ב [בימי שני וחמישי] וימים/טובים וימי"ן [ימים נוראים?] נתקן לעי"ן [לעילוי נשמת] נשמ[ת]/הבחור יעקב בן בינימין נ"ע/שנאבד בעיר באפו ביום ו' בש' [בשבת] כ"ח לחדש/תשרי שנת תרע"ט [1918]/לפרט קטן" (Sc-474-84). נוסח מפורט זה נכתב לעתים בצירוף לשוני שונה ומיוחד; במקום לציין

על החומר שממנו עשויות הידיים ומקובלים גם הכינויים "כלי כסף" ו"טס כסף". על אחת הידיים השם "ציץ" – שם מיוחד ויוצא דופן לחפץ זה (Sc-474-17). אפשר להניח, שהכינוי הוא גלגול של הפירוש למונח ציץ במסכת סוכה, שהיה חלק מלבוש הכהן הגדול. נאמר שם: "מעין טס של זהב עליו כתוב קודש לה" (תלמוד בבלי סוכה, ה: ע"א).

3

2

1

1
זוג ידי כסף לתורה
דרום דגסטאן, 1830
חקיקה, הלחמה, שיבוץ אבני-חן
א 26.5
Sc-474-70

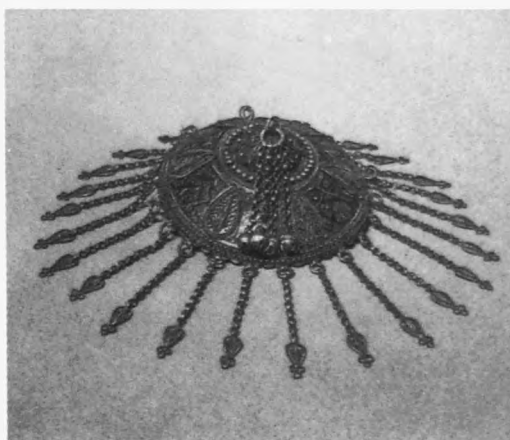
2
זוג ידי כסף לתורה
קובה, אורבאיג'אן, 1860; 1873
א 37.5

3
ראשים כדורים הנישאים על
נסי תהלוכה אסלאמיים
המאה ה-19

שם, ובספר הקבלי "שערי אורה" שנכתב בידי יוסף ג'יקטיליה, המתכות מרמזות בדרך הסוד למידות שונות הקשורות למערכת הספירות: "הזהב לצד שמאל – מידת הדין, הכסף לימין – מידת החסד והנחושת מסמלת את מידת הרחמים".

הכתובות שעל תשמישי הקדושה משקפות גם מאורעות היסטוריים ואישיים, שהשפיעו על חיי הקהילה. כך למשל, קבוצת הרימונים החמישית, שעליה חקוקים שמות בני יעקב, נוצרה במחצית הראשונה של המאה ה-20, בשעה

במלואם את שמות הימים שבהם קוראים בתורה, הם נוקטים קיצור – "ימי זה"ב [שבת, חמישי ושני] וי"ט [יום טוב] (Sc-474-42). בחלק מהידיים הורחב הציון ל"ימי זה"ב וכס"ף" (Sc-474-25), בידיים אחרות הורחב הדימוי גם ל"ימי זה"ב, כס"ף ונחושת"ת" (Sc-474-54). מקור הביטוי ימי זה"ב הוא אם כן בייצוג הימים בשבוע אך הוא התרחב מעבר למשמעותו הלשונית המקורית וכך נצטרפו אליו גם "כסף" ו"נחושת". שלוש המתכות מופיעות יחד כביטוי לחומרים שונים שמהם עשויים כלים שהוקדשו לאלוהים (יהושע ו: יט) ואפשר למצאן זו בצד זו גם בספר הזהר.¹⁸

כִּפֶּת כֶּסֶף לְנָשִׁים
קוֹבֵץ, דְּגִסְתָּאן, תְּחִילַת
הַמָּאָה ה־20
עֲבֹדֶת נִילָה, עֲבֹדֶת פִּילִינְרִין
ק 10.5

צִמְד כֶּסֶף לְנָשִׁים
דְּגִסְתָּאן,
תְּחִילַת הַמָּאָה ה־19
רִיקוּעַ, שִׁבּוּץ

שלמה, משנת תרע"ד (1914). כתיבת הסופר המיומנת בולטת באותיות הרהוטות, בסרגול וביכולת הכותב לתכנן את המקום הדרוש לו לכתיבה. עם זה, במספר רב של חפצים הכתובת קשה לפענח ונראה שנחקקה בידי אדם שאינו אמון על מלאכת הכתיבה. אפשר להניח שבמקרים כגון אלה, קיבל לידי הצורך המוסלמי כתובת עברית והעתיקה בצורה משובשת, אך אין להוציא מכלל אפשרות שמקצת מהשיבושים נובעים מידיעה מצומצמת של השפה העברית. מלחמת השלטונות בדת, שבמהלכה נאסר השימוש באלפבית עברי מנעה אפשרות ליצור תרבות יהודית רצופה, עד כי מרבית המתפללים לא ידעו קרוא ולא הבינו את התפילה. עם זה אין ספק שחלק מהיהודים שכתבו על החפצים והשתמשו בהם הבינו היטב את משמעות הכתובות וראשי התיבות. דוגמה לכך היא זוג הרימונים לזכר המנוח אשר בן מנשה, משנת 1908, שעליו נחקקה תפילת "אנא בכוח" במלואה ובכתב רהוט ולא רק ראשי התיבות של השם המפורש בן 42 האותיות הנגזר ממנה. אין ספק כי האיש, שכנראה היה סופר סת"ם, הכיר את התפילה ובהר בגרסתה השלמה.

שקילת היהודים ההרריים עסקה בפעילות ציונית ענפה, שאיחדה את כל יהודי הקווקז לגוף לאומי אחד; בחירת שמות שבטי ישראל ביטאה את הרוח הציונית ששאפה לקבץ את "שבטי ישראל" ולכונן שלטון עצמאי יהודי בארץ-ישראל. ייתכן שבחירת הנושא אף מרמזת למסורת שיהודי הקווקז הם מצאצאי עשרת השבטים. במהלך המהפכה הקומוניסטית ומלחמת האזרחים שהתרחשו בקווקז בשנים 1917–1921 גורשו יהודים, רבים ברחו ואחרים נהרגו. כתובות הקדשה רבות נותנות ביטוי לפרעות, לסבל ולתלאות שעברו בני הקהילה; דוגמה לכך היא כתובת על רימון שהוקדש לזכר נשמת שלושה בני משפחה אחת: מרים בת חיים ושני ילדיה צביה ונסים שנהרגו בשנת 1918 (Sc-474-70). נוסחי הקדשה דומים חקוקים גם על מצבות.

במרבית הרימונים והידיים לתורה חקוקות כתובות עבריות באותיות מרובעות מטיפוס פרסי, וחלקן באותיות ב"כתב רש"י". לעתים קרובות הכתב אינו קריא ושגיאות הכתיב רבות. מדוגמאות ספורות של ידיים לספר תורה אפשר להתחקות אחר תהליך ייצור החפצים וחקיקת הכתובות. ככל הנראה, נקנה החפץ או הוזמן מצורך מוסלמי, הוא עיצב את המבנה של הרימון או של היד ועיטר אותם. במהלך עבודתו השאיר מקום ריק, להוספת כתובות. בידיים לתורה הושאר מקום ריק ביחידת העלה, המיועדת להורות את הקריאה, ושם נחקקו הכתובות. סביר להניח שעם השלמת ייצור החפצים, הועברו חלקם לסופר או לבן הקהילה שהיה בקיא בכתיבת אותיות עבריות. הנחה זו נתמכת בכתובות ברורות וקריאות הנראות למשל בזוג הרימונים (Sc-474-4) שהוקדשו לזכר המנוח אשר בן מנשה משנת תרס"ח (1908), וביד לתורה (Sc-474-62) שהוקדשה לעילוי נשמת רחל בת

כריכת ארוג לספריקדוש שהותה
שייכת למשפחת הרבנים אברמוב
דרבנט, דגסטאן,
אמצע המאה ה־19
צמר
א 47; ר 30

10 עדות לשימוש בתיקים אפשר למצוא בספר המסע של כשדאי שביקד בקווקז בשנת 1887, ראה כשדאי, ממלכת אררט (עמ' 48): "ספרי התורות מונחים אצלם בתיקים של עץ הנפתחים כמו ארנו לארכם"; בעקבות גזירת הקהילה האשכנזית שהגיעה לקווקז מרוסיה, רואים היום בבתי־הכנסת שילוב מסורות: ספרי התיקה ממוחזסים בתיקים – עדות למסורת המקורית, ובצד ספרי תורה עטופים במעילים, בהשפעת המסורת האשכנזית. שתיים מקהילות המזרח נהגות להכתיר את התיק בכתר – קהילת היהודים בקוצ'ין וקהילת יהודי עדן. משלחת המרכז לאמנות יהודית, תיעדה פרגמנט אחד של כתר תורה, שעל־פי מבנהו שייך כנראה למסורת האשכנזית המזרח־אירופית.

11 במוזיאון היהודי בניו־יורק ש בקוצת רימונים ודומה לרימונים הקווקזיים בצורתה הכדורית המופרדת ברצועה היקפית לשני חצאים ובחלק מן הכתובות החקוקות עליה. על־פי המידע בקטלוג המתעד את האוסף (ראה: גרפמן, כתרים), רימונים אלה נוצרו בפרס במאה ה־20, וכולם מתנת ד"ר הרי פרידמן. לא דועז לי על רימונים פרסיים מוקדמים מסוג זה, ויש לדעת לבחון אותם ולחקור את המקור החותני שלהם.

12 לחשוואה ראה: הנגבי, יניב, אפגניסתאן, עמ' 110–92.

13 ארבל, מל, בארץ נחלת החלב, עמ' 158–160.

14 לחשוואה של המבנה והכתובות ראה שם.

15 ראה גם הנגבי, יניב, שם, עמ' 92–93, רימונים מס' 2. בספר סגולית שנכתב בקובה בשנת 1867, היום באוסף ביל גרוס בתל־אביב, מוזכרות 42 אותיות כחלק מנוסח שיש לסדור על קמיע (עמ' פט).

16 ראה: שריי, קמיעות עבריים, עמ' 143–170, לוחות 5, 14, 28.

17 כשדאי, שם, עמ' 48.

18 זוהר, כך ב, ספר שמות, תרומה, קמח ע"א; שם, ויקהל, קצו ע"ב; זוהר, כך א, ספר בראשית, השמטות, רסו ע"א.

1 המאמר מבוסס על תשישי הקדושה שתועדו בידי צוות המרכז לאמנות יהודית, בשיתוף עם האוניברסיטה הפתוחה בסנקט פטרבורג. המשלחות יצאו לאורבאינאן ולדגסטאן בשנים 1994 ו־1997. השתתפו בהן ד"ר עליזה סהן מושלין, ואלרי דימשיץ, בוריס חיימוביץ, גרישה מניוק ומישה חפץ.

2 על השינויים הדמוגרפיים וההיסטוריים בקהילת יהודי הקווקז ראה בפרק "לתולדות יהודי ההרים", עמ' 17.

3 המספר בסוגריים הוא סימנו של החפץ באינדקס ירושלים לאמנות יהודית.

4 שם האל בן 42 אותיות היה ידוע, ככל הנראה, כבר במאה ה־1. השימוש בו מופיע גם בתלמוד (תלמוד בבלי קידושין ע"א: אולס, מהכתוב במסכת קידושין, לא ברור מהן האותיות המרכיבות שם זה. בפירושו לתלמוד, רש"י מצייין שהשם סודי ואינו ידוע (בבלי קידושין ע"א, ע"א; בבלי סנהדרין ק"א: ע"ב; שם, ס: ע"א).

5 על־פי עדותו של הנוסע טשתי (ראה אלטשולר, יהודי מזרח קאווקאז, עמ' 207), הוא ראה בעיר קובה בעת ביקורו בה בשנת 1868, רימון ועליו כתובת הקדשה ותאריך – 1761.

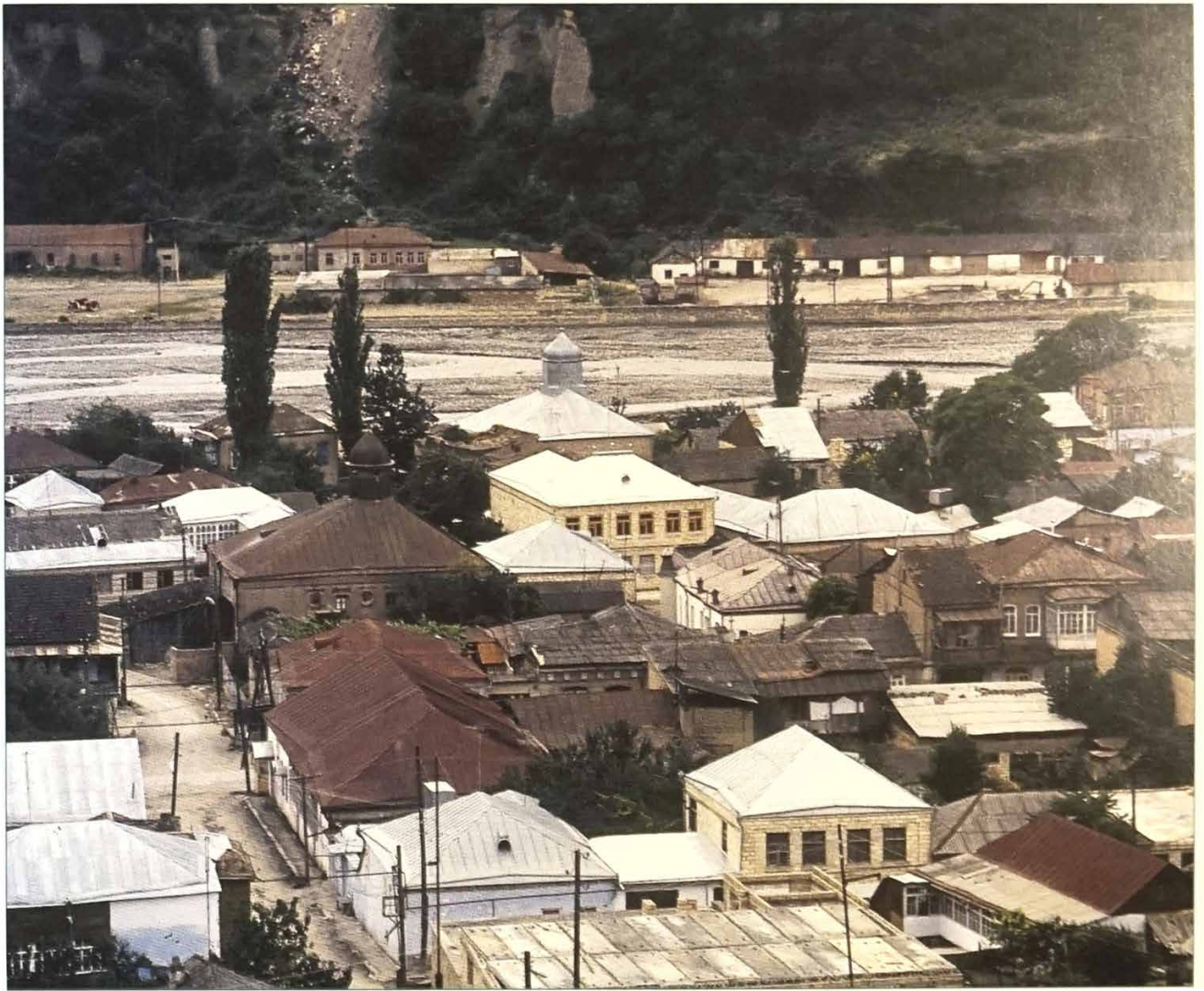
6 היום באוסף צימבליסטה בתל־אביב.

7 על לשון היהודים במרחב הפרסי ראה בפרק "שפה, ספרות ותרבות", עמ' 37.

8 על הקשר בין שמות השטנות ובתי־הכנסת לשמות מוצא הקהילה ראה בפרק "מאפייני הבנייה", עמ' 63.

8 ברכה יניב (ראה יניב "תוכן וצורה", עמ' 96–129), מציינת במאמרה שהשם "כתר" נובע מהתפתחות החפץ מכתר תורה בראש תיקים לתורה מפרס. יש אמנם דמיון צורני בין חלק מהרימונים המסנים "כתר" ובין הכותר העומד בראש התיקים לספרי תורה באזור, אך יש לציין שכך מכונים רימונים בעלי צורות שונות שיחסם אל הכותר, הן צורנית והן התפתחותית, מוטל בספק. לדעת, אין לייחס שם זה בקהילת היהודים ההרריים להתפתחות היסטורית של החפץ אלא למקורו הפרסי.

9 תבטיו "כתר" תואר כבוד שגור כבטיו לשוני במקרים נוספים. לדוגמאות ראה: "שלשה כתרים בזקנה ובימים..." (בראשית רבה נט: ו); "קשר לו כתרים" (תלמוד בבלי חגיגה יז).

מאפייני הבנייה

בוריס חיימוביץ'

במחצית השנייה של המאה ה־19 היתה נוכחות יהודית בכארבעים יישובים ברחבי המחוזות אזרבייג'אן ודגסטאן. לפי נתוני מרשם האוכלוסין מ־1886, היו ריכוזים גדולים של יהודים בקובה והיא מנתה 6282 יהודים, בדרבנט (1671 יהודים), בוורטשן שקרויה היום אוגוז (1396), במג'אליס (529) ובבוינקסק, היא טמיר־חאן־שורה, חיו 334 יהודים.¹

הקהילות היהודיות בעיירות ובכפרים הללו התגבשו בין סוף המאה ה־18 לתחילת המאה ה־19 בעקבות העברת קהילות שלמות בעל כורחן ממחוז אחד למשנהו, ובשל הגירה מרצון של משפחות בודדות שביקשו לחיות בסביבת יהודים. ההבדלים בין היישובים בסגנונות הבנייה של בתי מגורים, של בתי־כנסת ואף של מצבות, הם פרי תנאי חיים אחרים והשפעות סביבה שונות.

בתים ורבעים

קובה

הרובע היהודי של העיר קובה הוא עיירה לעצמה. הרובע הוקם בסוף המאה ה־17, אוכלס ביהודים בלבד ואף נקרא הרובע היהודי (**יברייסקאיה סְלוֹבּוּדָה**).² לאחר המהפכה שונה שמו לרובע האדום (**קְרֶסְנִיַּה סְלוֹבּוּדָה**). תושביו הראשונים היגרו מהכפרים של מישורי חוף הים הכספי, בין קובה לדרבנט, וגם מכפרי אזור ההר הגבוה, ושמות השכונות (**מָחְלָה**) שבו תואמים את שמות הכפרים שמהם באו: קרצ'אני, קוסרי, קולקטי, צ'פני.³ בסוף המאה ה־18 הועברו לקובה יהודים מחבל גיליאן שבפרס והקימו את השכונה גיליאקי. יוצאי אזור אחר של פרס הקימו את השכונה אגדז'ני. הרובע התאכלס ברובו במחצית הראשונה של המאה ה־19. נראה שהשכונה הנקראת קרואיי ומוזכרת בכתובת ההקדשה של בית־הכנסת (ראה איור בעמ' 66) הוקמה אף היא באותה תקופה, כנראה על־ידי יוצאי כפר שבעמק ג'יגוט קאטה בחבל קירין.⁴ השכונה האחרונה שהוקמה ברובע היתה שכונת "מזרחי" שתושביה עברו מחלקו העליון של הרובע לחלקו התחתון. לכל שכונה היו בית־כנסת וחלקה משלה בבית־הקברות.

הרחוב הראשי של הרובע מקביל לנהר ואליו משקיפות כל השכונות. לפי עדויות תושבי המקום, נבנו הבתים בצפיפות, בלי תבנית רחובות מסודרת. שרידים מהבנייה המקורית עדיין נראים בחלקיו העניים של הרובע, הנמצאים במעלה הגבעה. רוב הבתים הישנים שברובע נבנו בסוף המאה ה־19

מלבנים שרופות וגגותיהם כוסו ברעפים אדומים. הבנאי הפופולרי בין סוף המאה ה־19 לתחילת המאה ה־20 היה הלל בן־חיים, שבנה בתים ובתי־כנסת רבים מלבנים שרופות בסגנון ייחודי עם עיטור עשיר. רוב הבתים היו בני שתי קומות; קומת הקרקע שימשה לצורכי המשק ובאותם בתים שפנו לרחוב המרכזי, שכנו בה חנויות או בתי־מלאכה קטנים, בעיקר סנדלריות. בקומה השנייה היו מרפסות פתוחות או סגורות והן הקנו לרחוב מראה ססגוני. בתי עשירים שנבנו בתקופה זו קושטו במגוון עיטורים – גילופים באבן ובעץ, עמודים מרובעים וקריאטידות (עמוד בדמות אישה ולראשה כותרת שטוחה); הם נבנו בהשראת הסגנון הקולוניאלי הרוסי, שהגיע לקובה כנראה מן העיר באכו. בחצרותיהם הסגורות העמידו סוכות, שקירותיהן כוסו בשטיחי פֶּלַס וגגותיהן בענפים.

תנופת בנייה פוקדת בתקופה האחרונה את **קְרֶסְנִיַּה סְלוֹבּוּדָה**, בתים עתיקים רבים נהרסו או שונו כליל והרובע לבש מראה חדש. עם זה, בתים רבים שנבנים מלבני בנייה מודרנית, שומרים על סגנון שנות העשרים; בתי עשירים מעוטרים בספיני עץ מגולפים, כך למשל בית שנבנה סמוך לבית הכנסת "קוסרי" ובמרכז חזיתו מגולף פרח בתוך כד. המודל לחיקוי הוא בית עם מגדלונים וחלונות סבכה גדולים בשתי פינות חזיתו.

ורטשן (אוגוז)

הרובע היהודי של ורטשן הוקם בסוף המאה ה־17, כשהחאן של שְׂמֶכָה יישב שישים משפחות יהודיות מחבל גיליאן שבפרס בחלקו התחתון של יישוב הררי זה. כמחצית האוכלוסייה היתה אז נוצרית (ארמנים ואודינים) והשאר היו מוסלמים. בשנות השישים של המאה ה־19 חיו בה 190 משפחות יהודים. בסוף שנות השמונים של המאה ה־20, במהלך עימות שהיה ביניהם, גירשו האזרים את הארמנים, ואף שינו את שם היישוב לאוגוז.

החל בסוף המאה ה־19 בנו יהודי ורטשן מבנים גדולים ושילבו בהם אבן טבעית בלתי מעובדת עם שורות של לבנים שרופות. לפני־כן נבנו הבתים, כנהוג בהרי הקווקז, מלבני קש וחומר, וחייבו סידור תדיר.⁵ התכנון הפנימי טיפוסי לבתי האזור – קומת הקרקע שימשה מכלאה לסוסים ולפרות, ובקומה העליונה שלושה חדרים. חדר אחד למגורי הגברים, חדר אחר לנשים וילדים ועוד חדר, כמיטב מסורת יהודי

ממול:
הרובע היהודי בקובה
(קְרֶסְנִיַּה סְלוֹבּוּדָה)
מבט מבית־הקברות היהודי
אזרבייג'אן, צולם ב־1994

נאורקלאסי, כבשאר הערים של דרום רוסיה. בתי יהודים נבנו במתכונת קווקזית, שבה הבית נמצא בתוך חצר התחומה בחומה גבוהה. חזיתות הבתים והחומות הפונות החוצה עוטרו, כמקובל בסביבה, בעמודים שטוחים, באבנים משולבות ובכרכובים סביב הגג.

בוינקסק

העיר הוקמה בשנת 1863 כמצודת ספר ונקראה באותם ימים טמיר-חאן-שורה. היהודים שמתגוררים בה הגיעו מן הכפרים הסמוכים והתפזרו, כמו בדרבנט, ברחבי היישוב. במחצית השנייה של המאה ה-19 התגבשה בבוינקסק קהילה גדולה יחסית של יהודים אשכנזים.⁶

בתי־כנסת (נימאז)

בתחילת המאה ה-20 היו בשטחיהן של אזרבייג'אן ושל דגסטאן 44 בתי־כנסת.⁷ בעיר קובה היה ריכוזם גדול ביותר ונמנו בה, על־פי גרסת תושביה המקומיים, 11 בתי־כנסת. מספרם הצטמצם ובשנת 1996 נשארו רק חמישה.⁸

קובה

הלל בן־חיים בנה את "גילה" – בית־הכנסת המרכזי של קובה הפעיל עד היום (ראה איור בעמ' 69), ושמו מתנוסס על חזיתו. את בנייתו מימנו יוצאי חבל גיליאן שבפרס ושנת הקמתו (1896) מוזכרת על לוח הקבוע ליד השער. לוח נוסף, שהועבר כנראה ממבנה קודם, נקבע בחדר המבוא, ועליו מצוינת השנה 1857. המאפיין את בית־הכנסת "גילה" הוא הגג המשופע, תוף מתומן מעליו וכיפה עגולה מעל התוף. ארבעה חלונות הותקנו בכל אחד משלושת קירות המבנה, בסך־הכול שנים־עשר חלונות כמספר שבטי ישראל (החלונות מסודרים כך גם בבית־כנסת שנבנה בסוף המאה ה-19 בעיר נלצ'יק בדרום רוסיה).⁹ מידות האולם המרכזי 17x17 מטרים; במרכז תקרתו תוף פנימי מרובע ומעליו התוף המתומן החיצוני. פתחי הכיפה העליונה היו מכוסים בעבר בזכוכית שאפשרה לאור טבעי לחדור פנימה. ייתכן שהמסגד שנבנה בעיר במחצית השנייה של המאה ה-19, ולו גג דומה, שימש השראה לבית־הכנסת "גילה".

ארון הקודש בנוי בגומחה בקיר, סגור בארבע דלתות ומוקף תבליטי צמחים וציפורים עשויים גבס ומוזהבים; סמוכה אליו הבמה שצורתה מתומנת ועליה תיבה כבדה להנחת ספר התורה. רצפת בית־הכנסת מכוסה שטיחים; נהוג היה להשאיר את הנעליים בחדר המבוא ולהיכנס פנימה יחפים ויש עדויות שבעבר הרחוק היה מתקן מים לשטיפת ידיים ורגליים.¹⁰ במקור לא היו ספסלים אך היום קבועים בו ספסלים לאורך הקירות ולדוכב האולם.¹¹ בעבר, לא היתה

בית ברובע היהודי
בוורטשן (אגוז)
אזרבייג'אן, צולם ב־1999

הקווקז, היה מיועד לאורחים. הבתים עמדו בתוך חצרות, מוקפות חומת אבן גבוהה הפונה לרחוב. בתי היהודים של ורטשן התאפיינו בשערי אבן גדולים עם דלתות עץ מגולפות וגגון מעליהן. ליד השער נהגו לקבוע לוח ועליו שם הבנאי ותאריך בניית הבית. בולט במיוחד ביתה של משפחת יוסופוב שבשעריו מגולפים שני אריות, המזכירים דמויות מצוירים פרסיים. לדברי גברת מירווארה יוסופוב נבנה הבית לפני 150 שנה.

בחצרות רבות של ורטשן נשתמרו תנורי חומר שצורתם קונוס המשמשים לאפיית לחם.

מג'אליס

מג'אליס הוא כפר גדול בצפון דגסטאן וישבו בו יהודים ומוסלמים (דארגינים וקומיקים). כמו בוורטשן, הרובע היהודי מצוי בחלקו התחתון של הכפר. רוב הבתים של הרובע היהודי צנועים במידה ניכרת מאלה של ורטשן ובנויים מלבני קש וחומר, בקומה אחת.

דרבנט

בסוף המאה ה-18 הרס החאן מקזיקומוך את הכפר אבאסבא שהיה בו ריכוז גדול של יהודים; יהודי הכפר עברו להתגורר בדרבנט, זו נכבשה ב־1813 בידי הרוסים ומאז גדלה בה האוכלוסייה היהודית. להבדיל מקובה שבה מרוכזים היהודים ברובע תחום, האוכלוסייה היהודית בדרבנט מפוזרת בחלק התחתון של העיר, הבנויה לפי תכנית־אב. הבניינים הוקמו ברובם במחצית השנייה של המאה ה-19 והם בנויים בסגנון

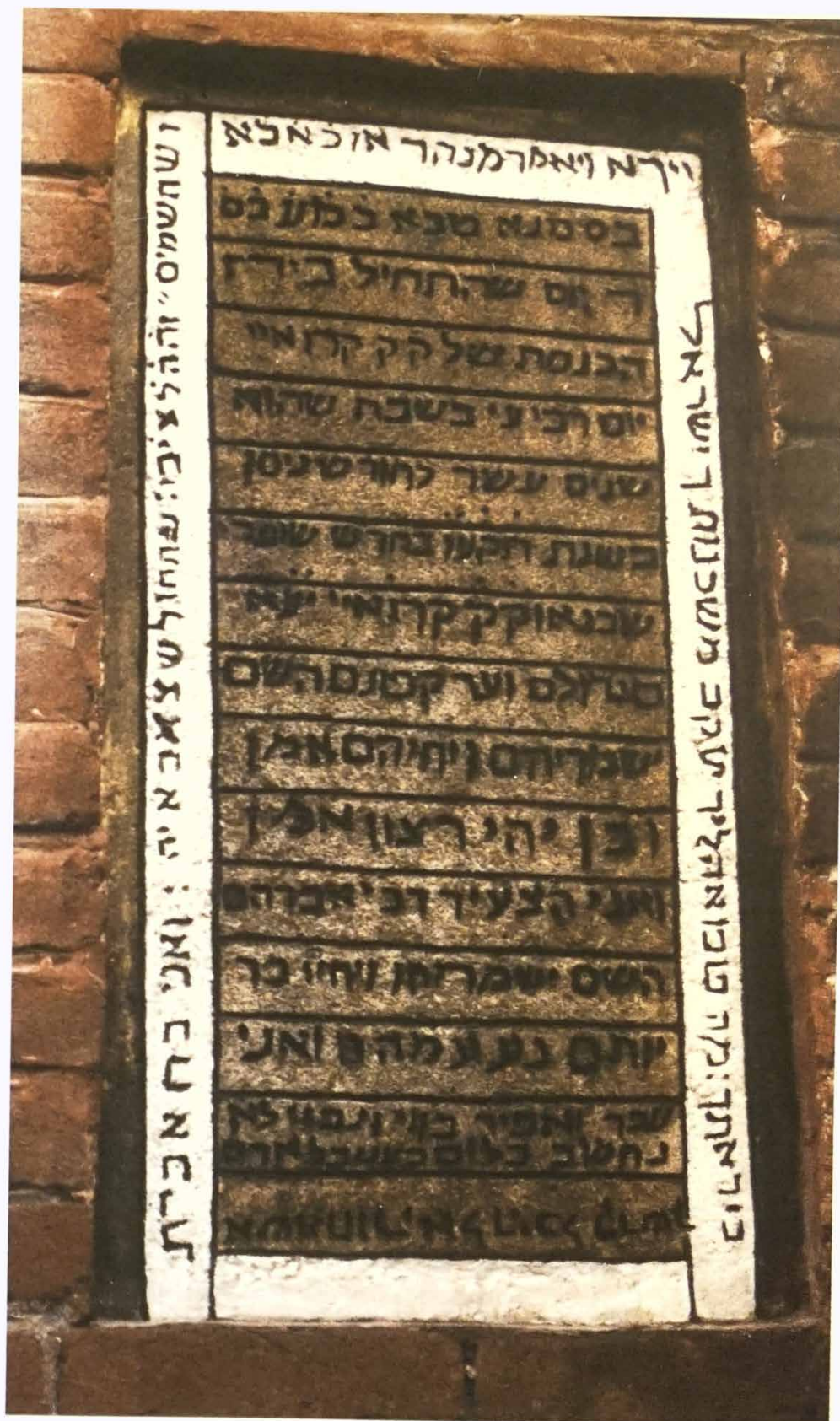
בית ברובע היהודי בקובה
אזרבייג'אן, צולם ב־1994

הפנימית ובמסגרת העץ סביב ארון הקודש נשתמרו שרידי ציורים של צמחים ושל כדים כחולים על רקע אדום.

בית־הכנסת "קוסרי" (ראה איורים בעמ' 72 ו־73) הוא המבנה הבולט ברובע היהודי של קובה (קֶסְנִיָּה סְלֻבֻדָּה). הוא נבנה בתחילת המאה ה־20, ניצב על הגבעה ליד גדת הנהר, נישא לגובה 14 מטרים ובולט גם בשאר מידותיו – 14x22 מטרים. מארבע פינותיו של הגג המשופע מזדקרים מגדלים מתומנים ובראש הגג שני מגדלי פעמונים – סימן ההיכר לקו הרקיע של הרובע. בשתיים מקומותיו קרועים חלונות גדולים, וכל זוג חלונות קבוע בתוך קשת חדה ומשוונת. משתי פינות הבניין, בולטים מקו החזית, נמשכים הקירות, מעוטרים בכדים מגולפים בלבני הבניין האדומות. חדר המבוא היה בנוי מסגרת עץ עם בדידי זכוכית רבים והוא לא השתמר. ארון הקודש מורכב מתשעה תאים, לכל אחד מהם

עזרת נשים ובתקופת החגים הן התכנסו בחצר; היום מתירים להן להיכנס לחדר המבוא.

הלל בן־חיים בנה גם בית־כנסת לקהילת קרואיי (קרצ'אגי) (ראה איורים בעמ' 66 ו־67). לפי כתובת ההקדשה הוא נחנך בשנת 1906 וגם בו מקובע עוד לוח, שהועבר מבית־הכנסת הקודם ועליו ציון השנה 1816. כמו ב"גילה", הגג הוא תוף מתומן המונח על גג משופע. ייחודו של בית־כנסת זה בחלונותיו – הם נקבעו בגבהים שונים, צורותיהם מגוונות, ומסגרותיהם אינן אחידות. במקור הותקנו בהם זכוכיות צבעוניות, שיצרו משחקי אור בתוך האולם הפנימי. התקרה מקומרת וצורתה – שמונה עלי כותרת – מזכירה את הכיפות המוסתרות של בתי־כנסת מעץ בפולין. השפעה של יהדות מזרח אירופה ניכרת גם בבית־הכנסת הגדול (שלא השתמר) בדרבנט, גם לו תוף מתומן עם חלונות.¹² בכיפה

כתובת הקדשה חקוקה על אבן
 בבית הכנסת של קהילת קרואי
 (קרצ'אגי) בקובה
 תקע"ז (1816)
 אורבאיג'אן, צולם ב־1994

בית־הכנסת של קהילת
קרואיי (קרצ'אגי) בקובה
אזרבייג'אן, צולם ב־1994

דרבנט

במפת דרבנט משנת 1842 מסומן רק בית־כנסת אחד, צמוד לחומה הדרומית. במחצית המאה ה־19 היו בעיר שלושה בתי־כנסת, ואילו בתחילת המאה ה־20 עלה מספרם ל־11 עד שב־1994 שוב נותר בה רק בית־כנסת אחד. לפי כתובת בקיר הבניין, את הכסף לשחזורו תרם חנוכאייב, לאחר השרפה שהיתה בשנת 1914. השתמר גם קיר מבית־הכנסת של דאדייב. שני המבנים נבנו מאבן מקומית בסגנון הקולוניאלי

דלת משלו, וגודלו – 6.3 מטרים גובהו ו־2.62 מטרים רוחבו – מותאם לממדי האולם המרכזי הענק.

הלל בן־חיים בנה בתחילת המאה ה־20 גם את בית־הכנסת "רבא" ברחוב הראשי של הרובע היהודי בקובה, אף לו כיפה מתומנת, אך היא לא נשתמרה. לאחר שבית־הכנסת נסגר בשנות השבעים שימש המבנה חנות ובית־מלאכה לשטיחים.

בית־יכנסת החדש
בוורטשין (אוגוז)
אזרבייג'אן, צולם ב־1994

ורטשין (אוגוז)

שני בתי־יכנסת נשתמרו ברובע היהודי. הישן מבין השניים נבנה בשנת 1849 בתוך חצר סגורה. ב־1994 שיפצה הקהילה את המבנה והוא שב לשמש בית־יכנסת. ייחודו בהיותו רוחבי (13x22 מטרים); שורת עמודים מפצלת את אולם התפילה לשני חלקים שווים ובקומה השנייה עזרת הנשים, תוספת מהשיפוץ האחרון; שלושת פתחי הכניסה קבועים בקיר המוארך של הבניין; החצר המרובעת של בית־היכנסת דומה דמיון רב לחצרות המסגדים באזור.

בית־היכנסת החדש (ראה איור) נבנה בתחילת המאה ה־20 בכיכר קטנה במרכז הרובע היהודי. כמו רוב בתי הכפר, גם הוא בנוי מאבן בלתי מסותתת בשילוב שורות לבנים. צדו המרשים הוא הצד הדרומי, שהיו בו לפניו שלושה שערים והיום שניים מהם אטומים. הוא בנוי כחלל אחד, 9x18 מטרים, ובתוכו נשתמרה הגומחה של ארון הקודש, כ־50 ס"מ עומקה, מעוטרת בלבנים אדומות בהיקפה. בפינות החזית בנויות אומנות מאבן מסותתת למחצה והמרזב מקושט בצורות גאומטריות. לפי עדויות התושבים המקומיים, הבית הסמוך לבית־היכנסת נועד למגורי הרב, לישיבות בית־הדין ולשחיטה.

הקלאסי ועמדו בקו אחד עם בתי הסביבה, בניגוד לנוהג לבנות בתי־יכנסת בתוך חצרות.

בחדר המבוא אולם תפילה קטן, לימי חול. האולם הראשי רוחבי, שלא כמקובל בקובה, ונראה שצורתו הייחודית נובעת לא רק מאילוצי השטח, אלא גם ממסורת מקומית – שני בתי־יכנסת דומים מצויים בוורטשין. סימן היכר נוסף של בית־יכנסת חנוכאי הוא צריח מרובע עם חלונות, הנשען על ארבעה עמודים התוחמים את הבמה שבמרכז האולם (ראה איור בעמ' 70). עיקר האור מגיע מהחלונות שבצריח. תיחום הבמה בארבעה עמודים מאפיין בתי־יכנסת רבים בתורכיה ובמערב גרוזיה; השילוב של צריח בעל חלונות עם עמודי הבמה הוא שמיחד את זה שבדרבנט.

ארון הקודש בנוי בצורת שער מלבני עם עמודי חצי־גליל ומקושת בסגנון מזרחי במגוון צבעים – ירוק, ארגמן, סגול וזהב על רקע של תכלת. מעל ארון הקודש כתובים שמות שלושת האבות. הרצפה מכוסה שטיחים ועליהם ערוכים כיסאות בשורות מקבילות. לבית־היכנסת צמוד מבנה המשמש לשחיטה.

הבימה וארון הקודש
בבית הכנסת "גילה" בקובנה
אזרבייג'אן, צולם ב־1994

בתי־קברות

בתי־קברות נשתמרו במצב טוב בעיקר ביישובים שבהם נשארה קהילה יהודית (קובה, דרבנט, ורטשן ובוניקסק). בבית־הקברות של מג'אליס הושחתו רוב המצבות ושורת בו עזובה. יש מקומות שבהם נשתמרו המצבות במצב סביר אף שלא נשארו בהם קהילות יהודיות של ממש (גיאנג'ה, איסמעילי, קרצ'אגי, מינגצ'אור, שקי, שִמְכָה), אך באין מי שיתחזק את בתי־הקברות, אין לדעת מה יעלה בגורלם.

בקובה, ורטשן ומג'אליס, יישובים שהאוכלוסייה היהודית היתה מרוכזת בהם ברבעים, ניצבו בתי־הקברות היהודיים בגבעות שבפאתי הרובע. מוצאים דמיון רב בין בתי־הקברות ביישובים אלה הן בצורת המצבות, הן בכיוון פנייתן (מערבה) והן בתוכן הכתובות ובסוגי הכתב.

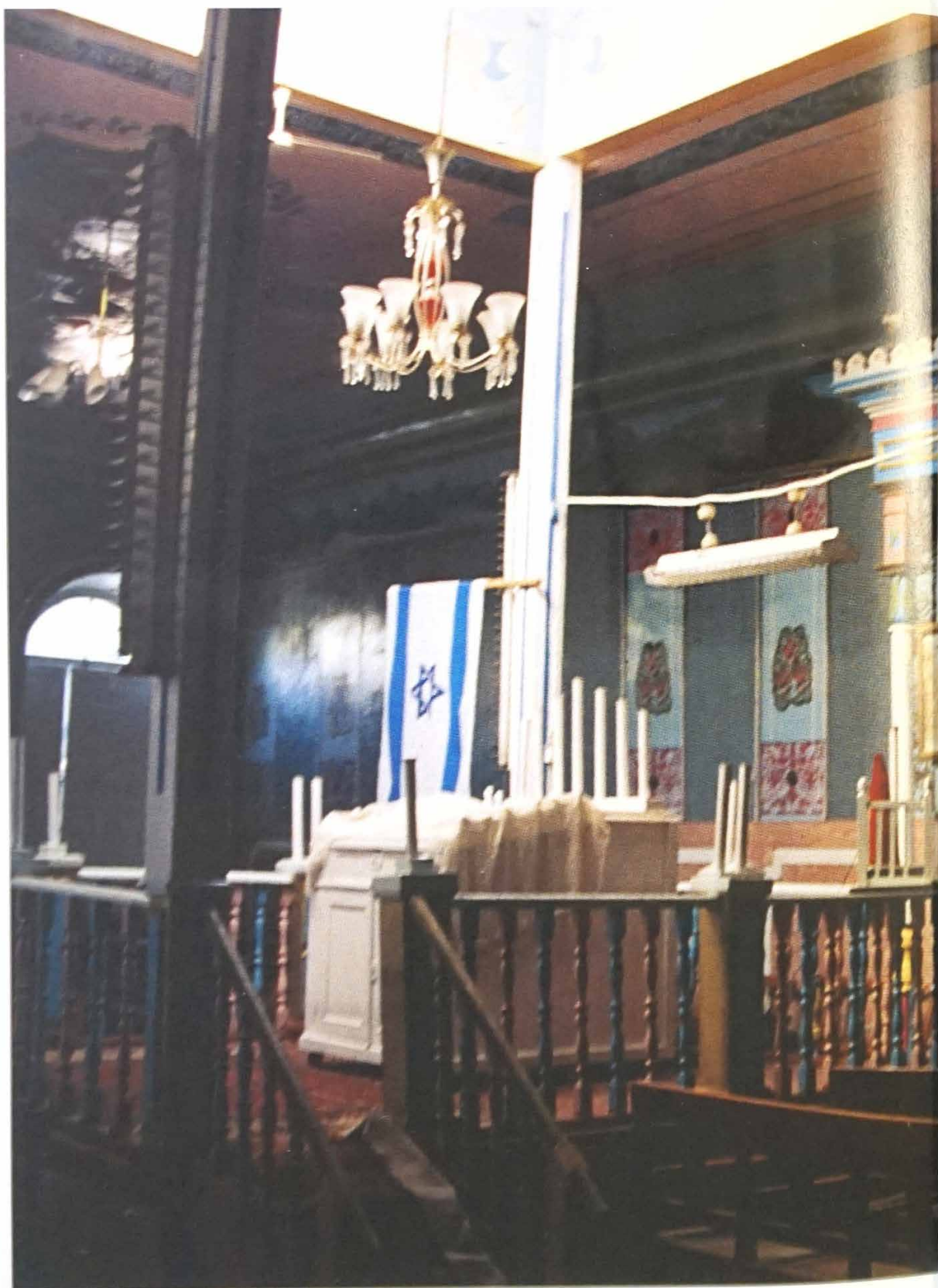
כמצבה שימשה לרוב אבן צרה ודקה יחסית העומדת בראש הקבר ומזכירה בצורתה את אבני המצבות של המוסלמים. רק המצבות הישנות יותר של ורטשן, שנשתמרו בחלקו הישן של בית־הקברות, במדרון הגבעה המכוסה צמחייה, שונות מאוד בסגנוןן – גושים מוארכים של אבן טבעית בעיבוד מינימלי. על המצבות השתמרו אותיות עבריות בודדות ועקב

בוניקסק

בית־הכנסת של בוניקסק נבנה בשנת 1862 ונשתמר עד היום. המבנה גדול – 19x16 מטרים, בנוי מלבנים אדומות בסגנון נאור־נסנס. בית־הכנסת חריג בנוף הקווקז בשלבו מסורות בנייה של יהודי האזור עם מסורת יהודי אשכנז – לאורך הקיר הצפוני נמצאת עזרת הנשים, עוד מהבנייה המקורית; הבניין אורכי בציר צפון–דרום; בבית־הכנסת במזרח אירופה ארון הקודש מוגבה כך שלפתיחתו נדרשים לעלות במדרגות. בבוניקסק העתיקו מבנה זה אך שלא כבמזרח אירופה, ההגבהה משמשת כאן בפועל כבימה. תקרת המבנה וקירותיו מכוסים בתבליטי גבס ובציורים היוצרים דימוי של וילונות. סביב האנקולים שמחברים את חמש הנברשות לתקרה, יש תבליטי גבס עגולים. בית־כנסת זה היה הראשון בקווקז שהותקנו בו ספסלים, והם מסודרים עד היום בשורות. עדויות מלמדות עד כמה טעונה היתה הכנסת הספסלים הראשונים בסוף המאה ה־19: "גם ספסלים ואצטבאות עשו להם ובכל זאת ישנם עוד אדוקים ביניהם, בייחוד מהדור הישן, שאינם חפצים לשבת על ספסל והמה יושבים על הרצפה בפוזמקאותיהם ומביטים בעיני בוז ובשאת נפש על האפיקורסים שהביאו את הספסלים לבית הכנסת ויושבים עליהם בשעת התפילה".¹³

ארון הקודש, הבימה והחיצה
בבית הכנסת בדריבנט
דנסטאן, צולם ב־1994

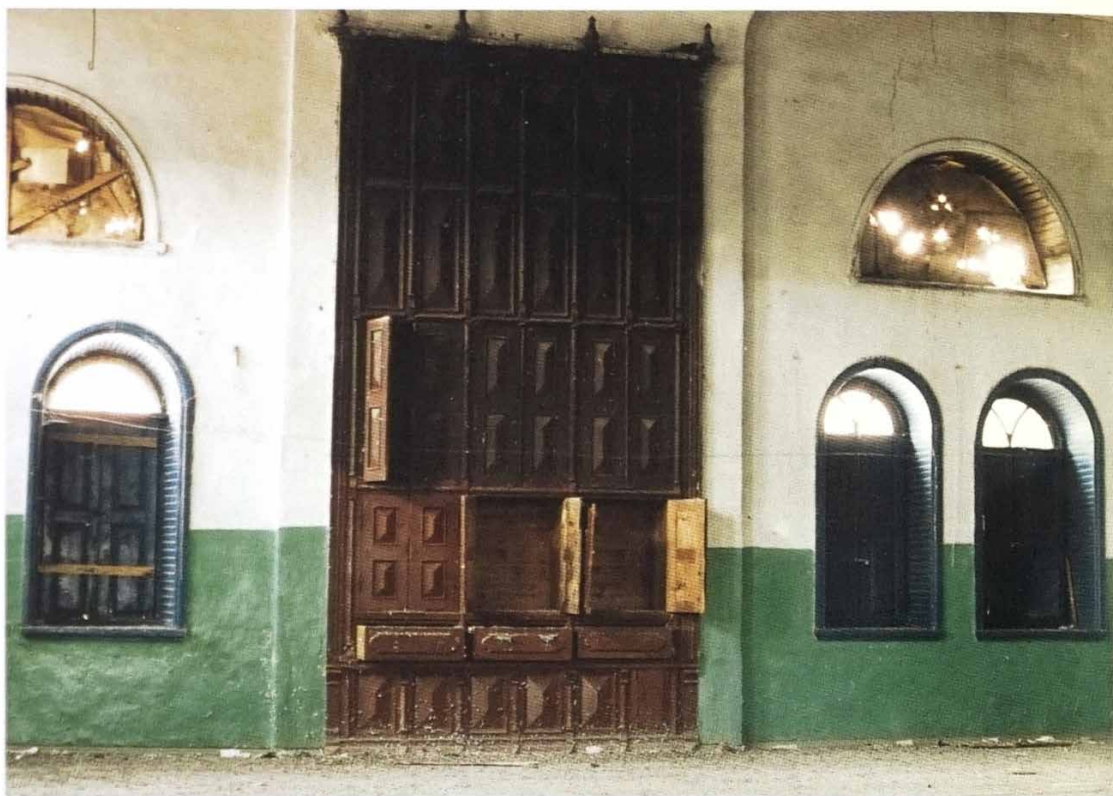
בית הכנסת "קוסר" בקובה
אזרבייג'אן, צולם ב־2001

משנת 1847), בקרצ'אי (המוקדמת ביותר משנת 1851) ובמג'אליס צורה דומה. מאפיין ייחודי למצבות במג'אליס הוא הקשת הכפולה של לוחות הברית ובתוכם עשרת הדיברות (בקיצורם המקובל).

מסוף המאה ה־19 מוצאים בבתי־קברות של יהודי הקווקז סוג חדש של מצבות, דמויות גלוסקמאות או מאוזוליאום. בבית־הקברות של קובה נבנו מצבות אלה מאבן אחת, המוגבהת בכמה מדרגות ומעליה מעין "גגון". בבית־הקברות של מג'אליס הן נבנו מלבנים, צורתן צורת בניין בעל גג שטוח ואליהן צמודה המצבה המסורתית.¹⁶ המגוון הגדול ביותר של לוחות מצבה ושל קישוטים מגולפים נמצא בבית־הקברות של בוינסק, שהתגוררו בה יהודים רבים ממזרח אירופה. המצבות של סוף המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20 מעוטרת במגיני דויד, בלוחות הברית, בברכת הכהנים וכן בוורד בעל שמונה עלים – צורות אופייניות למסורת אשכנז, בשילוב הסהר והעיטורים הגאומטריים המוסלמיים. נראה שהימצאם של אלמנטים מוסלמיים אינו מעיד רק על השפעות הסביבה אלא גם על העובדה שהסתתים שעסקו במלאכה היו מוסלמים.

היטשטשות רוב הכתובות אין אפשרות לפענחן ולתארך את המצבות. אבנים דומות, ששקעו באדמה עם השנים, רואים גם באחת החלקות המרוחקות של בית־הקברות בקובה; גם בכפר שודוך, במקום שתושבים מקומיים זיהוהו כבית־קברות יהודי לשעבר, התגלו אבנים שצורתן מזכירה את צורת המצבות הישנות של ורטשן ושל קובה. לא מן הנמנע שמצבות מסורתיות, ששימשו לפני המאה ה־19, היו אף הן מאבנים טבעיות ואת שרידיהן אין מוצאים עקב שקיעתן בשטח מסולע.¹⁴

המצבות המוקדמות ביותר, מן השנים 1807 ו־1814, נמצאו בבית־הקברות בקובה.¹⁵ גם הן עשויות אבן טבעית, אך הוצבו מעל הקבר וחלקן הארוך יותר נמתח לגובה (כשמונים ס"מ). במרכז החזית האבן מסותתת ובחלק זה חקוקה הכתובת. למצבות אחרות מן המחצית הראשונה של המאה ה־19 צורה מלבנית, גובהן כמטר אחד, והן נעדרות קישוט. באמצע המאה ה־19 רווח קישוט צנוע בצורת ורד עם שמונה עלים ואת המצבות מן המחצית השנייה של המאה ה־19 כבר מעטרים תבליטים של צמחים ושל מגיני דויד. הכתובת ממוסגרת בקשת חדה. למצבות בדרבנט (המוקדמת ביותר

ארון הקודש של בית הכנסת
"קוסרי" בקובה
אזוביאגאן, צולם ב־1994

- 1 הנתונים לקוחים מטבלאות שנחפרסמו במאמרו של אניסימוב, "יהודים הריים", עמ' 161–332.
- 2 "קובץ", טביליסי, עמ' 19–44. בשנת 1996 התגוררו ברובע רק 15 לא־יהודים בין 5,500 יהודים.
- 3 ראה מילר, תאמים, עמ' 25.
- 4 שם, עמ' 28.
- 5 ראה ב'טוב, "ורטשן", עמ' 113–114.
- 6 ראה אלטשולר, יהודי מזרח קאווקאז, עמ' 344.
- 7 שם, עמ' 343.
- 8 הנתונים על בתי־הכנסת מבוססים על חומר שאספו שתי משלחות מחקר משותפות למרכז האמנות היהודית של האוניברסיטה העברית בירושלים ולאוניברסיטה היהודית בסנקט-פטרסבורג משנים 1994 ו־1996.
- 9 טשרני, המסעות, עמ' 21.
- 10 שם.
- 11 ראה אלטשולר, שם, עמ' 347.
- 12 טשרני, שם, עמ' 5.
- 13 כשראי, הצפיחה, עמ' 113.
- 14 באבאליקשווילי, כתובות, עמ' 112–140.
- 15 באחרונה פורסם כי בכפר העתיק אבאסבא נמצאו 53 מצבות ועל שתיים מהן תאריכים מוקדמים במיוחד 1684/5 ו־1692. ראה ישי, "היישוב היהודי", עמ' 94–95.
- 16 המצבה בצורת בניין בעל גג שטוח דומה דמיון מסוים למצבות בעיירה אחאלצ'יך שבמערב גרוזיה.
- 17 יש לציין כי לא נתגלו קברי נשים מן המאה ה־19.
- 18 באבאליקשווילי, שם, עמ' 132.

הכתובות על מצבות המאה ה־19 היו אחידות ומתומצתות ונחקקו באותיות מרובעות לתוך האבן. כתובות ארוכות כללו תיאורים כמו "איש ישר", "איש נכבד", "רודף צדקה וחסד נקטף".¹⁷ על המצבות צוינו גם תאריכי פטירה מדויקים, כולל השנה, החודש, היום בחודש והיום בשבוע. לעתים צוינו נסיבות המוות, כמו כתובת מבית־הקברות בקובה "יתברך בידי גוי אכזרי" משנת 1859.¹⁸ במצבות העתיקות יותר נדירה הכתובת "תנצב"ה". זו אופיינית למצבות של יהודי אשכנז ואפשר לראותה על מצבות מסוף המאה ה־19. באותה תקופה החלו לחקוק את השנה באופן מקוצר. בתחילת המאה ה־20 החלו להוסיף לכתובת העברית גם כתובת רוסית.

מצבות בבית הקברות
היהודי במג'אליס
דגסטאן, צולם ב־1994

מצבה בבית הקברות
היהודי בקובה
אזרבייג'אן, צולם ב־1994

מחזור השנה

לאה מקדש – שמעאילוב

עד המחצית הראשונה של המאה ה־19 שמרה קהילת יהודי הקווקז על כמה מסורות עתיקות, חלקן אף מתקופת המקרא, ששרדו כנראה עקב בידודה משאר הקהילות היהודיות. מעדויות שונות על מנהגי החגים בקרב קהילת יהודי הקווקז עולה כי חלו בהם שינויים מהותיים, ככל הנראה בעקבות קשרים עם קהילות יהודיות אחרות, בהן מאות שנים של קשרים עם קהילות בפרס ובבוריסטאן וקשרים עם יהודי אגן הים התיכון, ככל הנראה החל במאה ה־17.¹ בעקבות הפוגרומים בעיר קובה (44–1741) נשארה הקהילה בלי רבנים, וחמישה רבנים שהוזמנו מברדיצ'ב שבאוקראינה שיקמו בה את חיי הדת, אולם נראה כי ההיפתחות החשובה יותר באה באמצע המאה ה־19.² אז החלו סוחרים יהודים מהקווקז לצאת לירידים מסחריים וליצור קשרים עסקיים עם סוחרים יהודים מתורכיה, מפרס, מפולין, מליטא ומרוסיה. כל אלה הביאו כנראה לאימוץ מנהגי קהילות אחרות ובעקבות זה להיעלמות המנהגים הקדומים שלהם. פרק זה מתייחס רק למנהגים הייחודיים לעדה הקווקזית.

אף שאבי המשפחה (**בָּבָה**) היה מאז ומתמיד השליט הבלתי מעורער במשפחה המורחבת (**קְלֵקְלֵמֶט**), עברו בימי שישי הסמכויות לידי האם (**דִּידִי**) או הסבתא (**קְלֵדִידִי**), והיא ששלטה ביד רמה בענייני הבית. לכבוד השבת התארגנו כמה משפחות – קרובים או שכנים – לשחיטת בקר או תרנגולות, ובעלת הבית היתה מכשירה את הבשר. בכל יום שישי נאפה לחם טרי. ברחובות נראו נשים עם מגשים על ראשן וחבילות זרדים להסקת התנור בידיהן. התנור שימש הן לחימום והן לבישול האוכל לשבת. הטיפול בו בשבת הופקד בידי מוסלמי, גוי של שבת.

לקראת השבת נרתם הציבור לתמוך במשרתי הקהילה – לפני כניסת השבת נהג שמש בית־הכנסת (**גֻבֹּי נִימָאז**) להסתובב בין הבתים ולקבל מבעלות הבית כסף ומצרכי מזון; כן נהגו בעלות הבית לשלוח מאכלי שבת למשפחות עניים.

בעת התכנסות הגברים בבית־הכנסת נראו ברחובות ילדים ונערים נושאים צלחות מכוסות מפיות, ובהן מנות שהוחלפו בין קרובי משפחה. החלפת המנות בין המשפחות אפשרה לערוך שולחן מגוון ועשיר. מנה הכרחית היתה **יִרְפָּגִי** שנקראה גם **יִפִּירְגִי** – כרוב שמולא בבשר ובאורז; לפני ההגשה יצקו עליו רוטב שהוכן מ**אֵלִיו**, פרי מקומי חמוץ.

מנה אחרת היתה **אוּש** – תבשיל אורז שהכנתו נחשבה לאמנות, כי אסור שגרגרי האורז יידבקו זה לזה. במוצאי שבת הכינו הנשים **חינקלה-אינגר** – ריבועי בצק עשויים קמח עם שום וחומץ יין ומבושלים במרק בשר עתיד שומן. בשבתות נהגו לבקר בבתיהם של מבוגרים ומלומדים ולשמוע מפייהם דברי תורה.

במחצית השנייה של המאה ה־20 עוד שומרים את השבת והכול עושים מאמץ להיות נוכחים ליד שולחן השבת המשפחתי. עם זה, נעלמו חלק ממאפייני היום, כגון ביקור בבית־הכנסת.

ראש־השנה
בעדות מהמחצית הראשונה של המאה ה־19 נמסר כי החג, שחל ביום א' בתשרי, לא ציין את תחילת השנה החדשה; יהודי הקווקז נהגו אז לציין את תחילת השנה בראש חודש ניסן. בא' בתשרי נהגו רק לקרוא בתורה ולתקוע בשופר, על־פי הכתוב "ובחודש השביעי באחד לחודש מקרא קודש יהיה לכם כל מלאכת עבודה לא תעשו יום תרועה יהיה לכם" (במדבר כט: א), וכן שבתו מעבודה. החג נחשב אצל יהודי הקווקז ליום שמחה. הנערות לבשו בגדים טובים וטיילו בחבורות בשירה ובתיפוף.

מעדויות מהמחצית השנייה של המאה ה־19 לומדים שא' בתשרי כבר נחשב לראש־השנה והוא נחוג יומיים. ראשי משפחות ובנים בכורים (**חֶלֶף ב'כורי**) מקיימים בערב החג את מנהג הכפרות (**נִדְוָבִי**), מנהג ייחודי ליהודי ההרים. מנהג הכפרות בערב ראש־השנה נמשך בקרב בני הקהילה עד היום. נשים נשואות מדליקות נר בטרם כניסת החג; אם גרה בבית עוד אישה שאיננה רווקה (בת נשואה, אם אלמנה) מדליקים בעבורה עוד נר. אם יש במשפחה אישה הרה – בעלת הבית מדליקה שני נרות נוספים. לאחר הסעודה, התפללו וקראו מחצית מספר תהילים; ביום החג קראו פעמיים את ספר תהילים, ובערב קראו משניות. בשני ימי החג נהגו להימנע משינה, משום שבימים אלה, כך האמינו, אלוהים שופט את מעשי האדם; בערב היום השני התפללו ליד הנהר; נהגו לצום יום לפני החג ויום לאחריו. מאכלי החג היו מרק ראש כבש, מאכלי דגים, תבשילי דלעת, תמרים, דבש, גזר ותפוחי־עץ.

ממזל:

קראת ההגדה בליל הסדר
קובה, אזרבייג'אן,
סוף המאה ה־18

פמוטות לשבת
אורבאיג'אן
פליז, כסף, בקליט
ג 5 עד 21.5

קופסה ושקיק לבשמים,
פמוטות ונר להבדלה
המאה ה־20
פל"ג, פח, משי, שעווה
הנר: א 46
הפמוטות: ג 5.5

האחרונות נותנים את תרנגול הכפרות לחברים ולקרובי משפחה, והם מבשלים אותו בצאת החג; אם פלוני מזמן לארוחה שבושל בה התרנגול "שלו" הוא מזהר שלא לאכול, כי על־פי המנהג אוכלים רק את כפרות הזולת. משפחות עניים הסתפקו במשלוח ביצים לחברים ולקרובים.

בערב יום־הכיפורים מדליקים בבית נר לכל בן משפחה, בשני מגשים – אחד לבני המשפחה החיים ואחד לזכר בני משפחה שנפטרו. לאישה הרה מדליקים נר נוסף. את הנרות מהדקים לאדמה לחה, כדי לזכור לאן פני האדם לאחר מותו. לאחר הדלקת הנרות הולכת כל המשפחה לבית־הכנסת. נשים לא נכנסות לבית־הכנסת, והן מתאספות בחצר לשמוע את התפילה מבעד לחלונות. למחרת, ביום־הכיפורים עצמו, נוהגים לבקר חברים, לנשק את ידי המבוגרים ולבקש סליחה. בצאת יום הכיפורים הרב תוקע בשופר. המסורת מייחסת חשיבות מיוחדת לביקור משפחות ששכלו בן משפחה במהלך השנה האחרונה.

סוכות – סוכה

החג נקרא גם **ערב** על שם ענפי הערבה, שכן נטילת הערבות בהושענא־רבה נחשבה בקווקז לתמצית החג. במחצית הראשונה של המאה ה־19 לא חגגו את שמחת תורה, ומאובעת המינים הכירו רק את ענפי הערבה. משפחות נהגו לעבוד להתגורר בסוכות בערב החג. ביום

מנהגי החג השתנו שוב במחצית השנייה של המאה ה־20. עתה מקיימים את טקס התשליך, המתקשר למנהג יהודי הקווקז "לספר לנהר" את חלומותיהם הרעים כדי להיפטר מהם.

יום־הכיפורים – יום כיפור

על־פי עדויות מהמחצית השנייה של המאה ה־19, היה יום־הכיפורים יום צום כללי שחל גם על בעלי־חיים.

עד למחצית השנייה של המאה ה־20 לא היה נהוג מנהג הכפרות בערב יום־הכיפורים, כי אם בערב ראש־השנה, כאמור לעיל. על־פי מנהג המקום, הודלק בבית־הכנסת נר בערב יום־הכיפורים לקהל כולו. נגינה בחליל, ולא תקיעת שופר, סימנה אז את תום יום־הכיפורים. ביציאה מבית־הכנסת נשקו הכול את ידי הרב, והצעירים נשקו את ידי המבוגרים וביקשו סליחה. באותו ערב היה יוצא כל יהודי לחצר ביתו עם יין הקידוש וסימן במקל את מקום הסוכה.

במחצית השנייה של המאה ה־20 חדר לקהילה מנהג הכפרות, נוסף לערב ראש־השנה, גם בערב יום־הכיפורים. יום לפני יום־הכיפורים (**מגלומיי מיגיד**) הנשים אופות לחם והגברים והילדים מביאים עופות לרב בישבו בבית־הכנסת. לכפרות שוחטים תרנגול לכל בן זכר, תרנגולת לכל בת, ולאישה הרה גם תרנגול כנגד הוולד. לאחר־מכן מחלקים לעניי הקהילה את הלחם הטרי ואת תרנגולי הכפרות. בשנים

מימין:
בקשת סליחה ביום הכיפורים
קובה, אזרביג'אן, 2000

משמאל:
הדלקת נרות בערב
יום הכיפורים – מגש כנגד
הנפשות החיות בבית, ומגש
כנגד אלו שאינן עוד.
קובה, אזרביג'אן, 2000

וחבט בהם. לאחר מכן הקיפו המתפללים שבע פעמים את הבימה כשבידם ספרי תורה; בתום ההקפות הניחום על הבימה. ביום הושענא־רבה התכנסו הגברים בבית־הכנסת לקריאת פרקי תהילים. מחוץ לבית־הכנסת חיכו לצאתם צעירות וצעירים ופצחו בשירה ובריקודים. הרבנים צפו ברוקדים, אך מפאת כבודם לא הצטרפו למעגל.

שני מנהגים מיוחדים נהגו ביום זה. המנהג הראשון, שפיכת מים איש על רעהו, לא השתמר, ואילו המנהג השני קיים עד היום, לפחות אצל המבוגרים, והוא חג קיום נדדים (נדובו גיודֶה), שבו מציינים נדדים שבמהלך השנה התחייבו עליהם ואף קיימו אותם. נוהגים לשחוט כבש או תרנגול, ולחלק כסף, לחם או בגדים לאנשי הקהילה. מנהג מיוחד שנשמר אצל כל יהודי ההרים עד היום הוא הכנת סעודה קודם לזריחת השמש של יום הושענא־רבה (רוז ערבו). הסעודה כוללת דייסת שעורה (גורגוטי) וקציצות בשר, ומשתדלים לאכול אותה לפני הזריחה. בבוקר ההורים מחלקים לילדים אגוזים "למשחק אגוזים" (גרֶבֶץ ווּזִי) – במהלכו חופרים באדמה גומה בקוטר 20–25 ס"מ ומנסים לקלוע אגוזים לתוכה.

רוז ערבו נמשך עד שעות הערב ולאחריו מתחילות חגיגות שמחת־תורה. בבית־הכנסת הקהל נערך בתהלוכה ובראשה רבנים ומכובדים אחרים נושאים ספרי תורה, והיא מקיפה שבע פעמים את הבימה. אנשים מחזיקים נרות דולקים

השמיני לחג היו מתחילים את האסיף כמצוות התורה (שמות כג: טז), והביאו מן היבול ל"מקום דתי", נהגו לקרוא בספר תורה, לשיר וכן לעלות עם כדים על הגגות, לשפוך מהם מים על קירות הבתים ובתוך כך לברך חברים ולקרא קריאות נאצה המכוונות לאויבים.³ למנהג לא יוחד כל שם ואפשר שהוא קשור בשמחת בית־השואבה.

במחצית השנייה של המאה ה־19 כבר אומצו כל ארבעת המינים. בערב החג האריכו בתפילה בבית־הכנסת ולאחר הסעודה בסוכה המשיכו בתפילות למשך שלוש שעות נוספות; במהלך ימי החג התגוררו בסוכות ובכל בוקר בירכו על ארבעת המינים.

ביום כ"א בתשרי, הוא הושענא־רבה, נהגו לציין בבית־הכנסת את זכר האנשים שנפטרו ולא הניחו אחריהם צאצאים; באי בית־הכנסת הדליקו נר והעמידו אותו לפני הרב; המתפללים קראו איש־איש בתורו פסוקים מן הפרק האחרון של התורה ואת כל פרקי תהילים; הם נשארו בבית־הכנסת לליל שימורים, מאחר שדינו של האדם נגזר סופית בלילה זה. בבוקר יום המחרת קיימו מנהג של הטהרות מחטאים, שאצל קהילות אחרות היה נהוג בערב יום־הכיפורים. הרב הכה על גב המתפלל 40 פעם בשוט עשוי רצועות עור החמור, וקיבל בתמורה מטבעות כסף. באותו בוקר היה השמש מביא לבית־הכנסת ערמות של ענפי ערבה או צפצפה לקיום מנהג חיבוט ערבה. כל גבר לקח צרור ענפים לעצמו וצרור בשם אדם שנעדר, הושיט את הצרורות כלפי מעלה

שחית תרנגולי כפרות
בראש השנה
קובה, אורבאיג'אן, 2000

פורים – הומונו

קודם לחג, ביום תענית אסתר, כל בעלת בית מכינה את מאכלי החג לקראת חזרתו של הגבר מבית-הכנסת – חלווה (חסידו) עשויה אגוזים בדבש או בסוכר, קמח מטוגן בחמאה (קוטה חשיל) ופיתה דקה מאוד (לואש). בערב שולחים משלוח מנות לעניים, לרוב לואש עם חלווה. במחקר מהמחצית השנייה של המאה ה-19 תועד מנהג פורים שהיה מקובל בחבל ורטשן שבאזרבייג'אן – ילדים הכינו פסלון עץ של המן, ובערב החג הכו בו באבן ובפטיש עד שנמחקו כל תווי פניו. כן רקעו ברגליים, כביטוי לרצון למחוק את ראשו של המן ובתוך כך ניגנו בכלי נגינה. יהודי הקווקז נוהגים לקרוא לילדים שנוולו בימי החג בשמות אסתר, פורים או מרדכי. נהוג לומר על אנשים חכמים ש"הם נולדו ביום פורים", בגלל חכמתה של אסתר, ואנשים רעי לב זוכים לכינוי "המן" (אומן).

חג האביב – שגמה ואסאל וגם המייסאלי

זהו חג המיוחד ליהודי הקווקז, היחיד שאיננו כפוף ללוח השנה העברי. תפקיד מיוחד יש לאש חג האביב. בדגסתאן ובצפון הקווקז נקרא החג שגמה ואסאל (נר האביב), ובאזרבייג'אן – המייסאלי (ליל אביב). בדגסתאן נוהגים בני הנוער לדלג מעל מדורה ולשיר שירי בקשה להגנה מפני עיין-הרע, להגנה על הצאן מפני מחלות, ועל המזרע מפני בצורת. את המדורות מדליקים במקומות שבהם היו קודם גרנות, ערובה לכך שגם השנה הבאה תהיה פורייה. יש אומרים שיהודי אזרבייג'אן מדליקים מנורות להרחיק

ושרים שירים. תפקיד הכבוד של נשיאת ספר התורה נקנה בסכום גבוה ב"מכירה פומבית" הנערכת לפני החג.

במחצית השנייה של המאה ה-20 התמעטו היהודים הממשיכים לשמר את מסורת החג. רובם אינם בונים סוכה כשרה אלא מנצלים מבנה כלשהו בחצר הבית, אך בכל בתי-הכנסת מוסיפים להקים סוכה משותפת. בערב החג רוב הגברים מתכנסים בסוכה ואילו בימי חול המועד – רק מעטים. נראה ששינויים אלה חלו בין השאר גם בהשפעת התעמולה האנטי-דתית של השלטון הקומוניסטי.

חנוכה

בתיאור המנהגים של יהודי הקווקז משנת 1837 אין אזכור לחג החנוכה. ואכן, אין בנמצא מנורות חנוכה מבתי-כנסת או מבתי פרטיים. אולם החל במחצית המאה ה-19 החלו להדליק נרות ולהצמידם בגוש אדמה לקיר הפנימי של הבית, ליד מזוזת הפתח. בשיטה זו רב היה הפיח ואחרי החג נאלצו לסייד את הקיר. לכן בשנים האחרונות שמים את הנרות על מגש ליד הדלת, על אדן החלון או במרפסת. עד מלחמת העולם השנייה למדו כל הגברים עברית וידעו להתפלל, והם שהדליקו נרות חנוכה. בשנים האחרונות, נשים הן המדליקות את הנרות אף שאינן יודעות להתפלל. לערב הראשון של חנוכה מכינים דייסת חנוכה (אוש חנוכי) מאורז וכן פילאף מאורז, מדלעת ומפרות יבשים. מנהג דומה נהוג אצל יהודי סינה שבכורדיסטאן, שאומלים בחנוכה את הדלעת האחרונה של העונה. לילדים שנוולו בימי החג נהגו לקרוא בשם חנוכה או נסים.

ט"ו בשבט – שב עידור

שב משמעו ערב, ודור הוא אילן, כלומר: ערב האילנות. הקשר האמיץ של יהודי הקווקז לפירון האדמה ולחקלאות בכלל הביא לציפייה דרוכה לקראת ערב זה, משום שלפי המסורת מוכרע בו עתיד העצים – אם יישאו פרי אם לאו. עץ הצפצפה משול למשפחה עקרה: כשם שהמשפחה מייחלת לתינוק, כך מבקש העץ העקר להפוך לעץ נושא פרי. האגדה מספרת שבערב זה עץ הצפצפה ועץ הערבה בוכים כשנועד להם שגם בשנה הבאה לא יישאו פרי. עצים אחרים צוחקים וצוהלים. בערב זה מכינים חיטה מטוגנת (ג'א-ג'אנו) בתוספת אגוזים וצימוקים, כביטוי לחשיבות החיטה וכן פילאף שמורכב ברובו מפרות יבשים. על שולחן החג מניחים פרות יבשים (חושקה אר-אמיש) שהוכנו במהלך השנה שעברה.

החורף הארוכים התחילו הנשים לתפור בגדים חדשים לכל בני הבית. זמן רב קודם לפסח החלה כל הקהילה להתכונן לאפיית המצות שהתנהלה במשותף. את החיטה למצה השתדלו לגדל בעצמם. אם לא עלה הדבר בידם, קנו חיטה מהשכנים הלא־יהודים ואחסנו אותה בכדי חרס חדשים באסמים מוגנים מגשם. חודש לפני פסח ביררו את החיטה. טחנות הקמח עברו שיפוץ קפדני, ואבני הרחיים נוקו באבקת שברי כלי חרס. לאחר הניקוי בא רב לערוך בדיקה ורק עם קבלת אישורו החלו לטחון. בעת הובלת החיטה לטחנה והובלת הקמח מהטחנה נמנעו מחשיפתם לשמש. למנוע החמצה. באפיית המצה לא נטלו הנשים כל חלק; עסקו בה 15-20 גברים ולכל אחד מהם תפקיד מוגדר – אחד שקל קמח, אחר מדד מים, שלישי הכין בצק במנות קטנות למנוע החמצתו, רביעי חתך את הבצק ו"מומחה" פיקח על כל שלבי התהליך. השתמשו במים צלולים וקרים שנאספו יום קודם והוסיפו אותם בבת אחת, שכן הוספתם שלא במידה הנכונה פסלה את הבצק. המקל ששימש לערבול הבצק נוקה כל העת בזכוכית, למנוע הידבקות הבצק, ואסור היה להניחו כל זמן העבודה. על הבצק ציירו מגן דויד בגלגלת קטנה מברזל משונן. העוסקים במלאכה חזרו שוב ושוב על המשפט "אנחנו, אנחנו עושים זאת בשביל המצה". את המצה אפו בתנור (טָנוּ וגם טַנְדִיר) חדש, עשוי חומר, שטרם שימש לאפיית לחם. כדי להמשירו, הפעילו את התנור פעמים מספר בחום גבוה, פעולה שנקראה עוגולו (הגעלה). הקפידו שהמצה לא תתפח ואם הוציאו אותה טרם זמנה, אסור היה להחזירה לתנור. בשנות השישים של המאה ה-20 החלו להזמין מצות ממשפחות שהתמחו במלאכה זו; בשנים האחרונות החלו לקנות מצה מוכנה מבתי־כנסת שדאגו לטהר את האפייה כולו.

מסורת הכנת הבית לפסח לא השתנתה במאה השנים האחרונות. יהודי הקווקז מקפידים על הניקיון הכללי בבית, כולל סיווד קירות וניקוי השטיחים והמזרנים בנהר או בחצר. אלו שידם משגת קונים כלים חדשים לפסח; את כל כלי המתכת, הנמצאים בשימוש נרחב אצלם, מצפים מחדש בבדיל. משפחות שהתמחו בעבודה זו עוסקות במשך כל החודש שקדם לחג. בדגסתאן מקובלת ההגעלה על־ידי טבילת הכלים בדוד מים רותחים גדול, ובו אבנים מולבנות באש, להעלאת חום המים; ואילו באזרבייג'אן נהוגה שיטה שונה להגעלה – טובלים את הכלים ובתוכם גם כלי זכוכית או כלי חרס ישנים בדוד מים רותחים ובו אפר (חוּטִי־סֶקֶר), ולאחר מכן שוטפים אותם במים קרים. יום לפני החג מתאגדות כמה משפחות קרובות לקניית פרה שנשחטה בידו רב. בבוקר החג נשים, ולא גברים כנהוג בעבר, אוספות את החמץ (חָמִיס) ומעבירות אותו לגדים; בעבר נהגו לזרוק

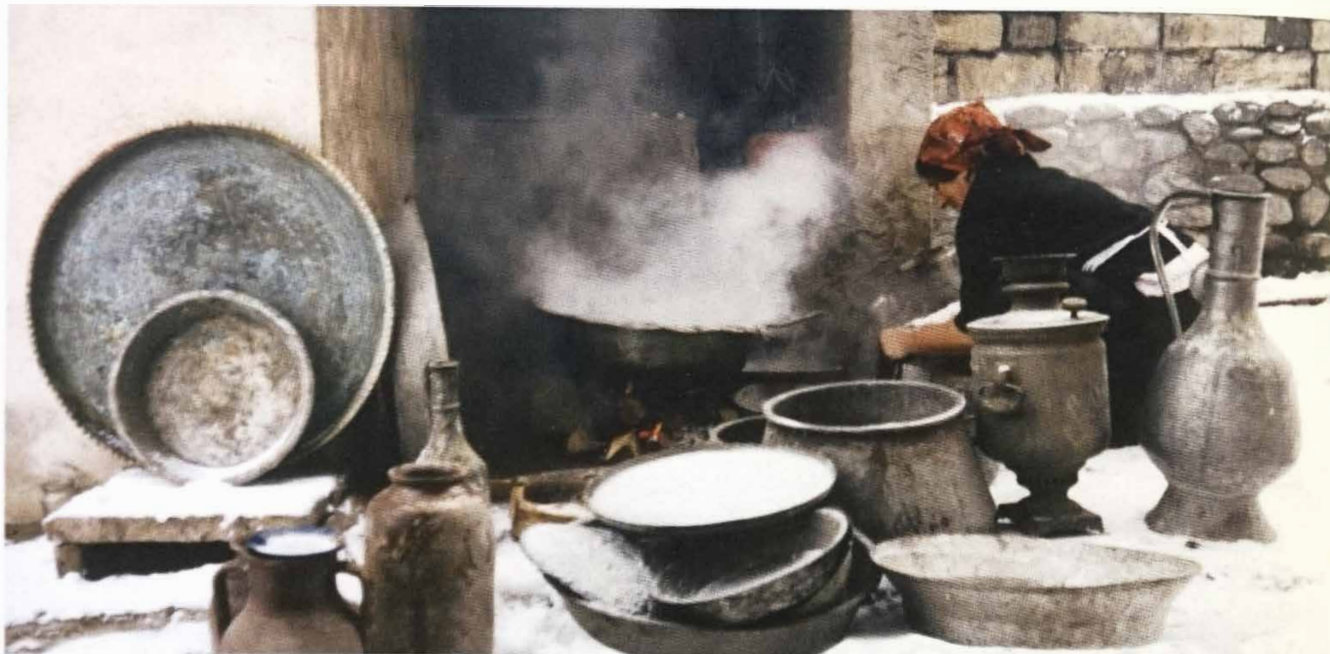

מבתיהם את רוח האויבים המרחפת בליל חג זה מעל העולם כולו ומאיימת להביא אסונות על ישראל. הדים לכך נשמעים בשיר המושר בפי צעירי הקהילה: המדורות, המדורות/פסגת האביב המדורות, המדורות/שיחיה האויב רק השנה הזאת.

פסח – ניסונו

מנהגי חג הפסח, כמנהגי כל החגים, השתנו מאוד במרוצת השנים. על־פי עדויות מהמחצית הראשונה של המאה ה-19, שחט ראש המשפחה בערב פסח טלה או גדי, אסף את הדם ומרח אותו על משקוף הדלת על־פי המתואר בשמות יב: ז: "ולקחו מן הדם ונתנו על שתי המזוזות ועל המשקוף". לאחר מכן טיגנו את הבשר ואכלו אותו עם צמח תבלין מר. מצה (גֻּזֵל) אכלו במשך שישה ימים בלבד על־פי הנאמר בדברים טז: ח: "ששת ימים תאכל מצות...".

יהודי הקווקז התכוננו לפסח בקפדנות במשך תקופה ארוכה. לפי תיאורים מהמחצית השנייה של המאה ה-19, כבר בערבי

הגעלת כלים לפסח
קובה, אזרבייג'אן, 1996

הצעיר בד ובתוכו מחביאים ביצה קשה, כאפיקומן. מי שמוצא את הביצה, אוכל אותה למחרת בבוקר. לא אוכלים במהלך הפסח שימורים שהוכנו לחורף ואף לא גרעיני חמניות. אורז, אף שהוא נחשב למאכל שאינו מתאים לפסח, מוגש לשולחן כבר ביום השלישי לחג. בבוקר היום הראשון לחג הילדים עוברים בין הבתים, מברכים ומקבלים אגוזים, מצה או ביצה. מהיום השלישי לחג אנשי הקהילה מבקרים משפחות ששרויות בשנת אבל.

ביום האחרון של פסח יוצאים לחיק הטבע. ביום זה, שלזכר יציאת מצרים נקרא "גאולה" (גובגיל וגם גובלאי), הנערות לובשות בגד מסורתי (גוב) ויוצאות לטייל בחבורות, בלי ליווי אחיהן. זו הזדמנות לצעירים לבחור להם כלות. בערב, בשוכם הביתה, הצעירים קוטפים מירבדזי, מין עשבי תיבול, ומשלשלים אותם דרך הארובה לתנור בבית הוריהם, כסגולה לעושר. אחרי ארוחת הערב, הולכות משפחות הבחורים למשפחת הנערה שנבחרה, לבקש את ידה.

שבועות – עסלטה

שמו של חג השבועות – עסלטה – חג הדבש, ייחודי לקהילת יהודי הקווקז, ומקורו אינו ידוע. במחצית הראשונה של המאה ה־19 נהגו זקני הקהילה לאסוף מעשר מאנשי הקהילה מראש חודש ניסן ועד חג השבועות. בחג עלו

את החמץ לנהר ולאחרונה – שורפים אותו. רק לאחר הוצאת החמץ מתחילות הנשים בהכנת הארוחה לחג. לקראת החג דואגים לשלוח מצרכים ובגדים לעניי הקהילה.

בערב פסח (שב ניסונו) המשפחה המורחבת מתכנסת בבית האב (חוניי גבאי), ולעתים מצטרפים שכנים לערב הראשון שבו קוראים בהגדה בעברית, שכן לא בכל משפחה יש קוראי עברית. בערב השני קוראים בהגדה בשפת יהודי הקווקז.

ביצה קשה, תפוחי־אדמה מבושלים וחרוסת (חסורות) עולים על כל שולחן בערב פסח. על המגש מניחים קסני בורוחזי, ירק מקומי מר וכן ג'רמסק בורוחו אודומה – צמח שאוכלים בעודו טרי מאוד, לפני שמתכסה בקוצים. את היין האדום יהודי דגסתאן מכינים בבית ומוכרים אותו ליהודי אזרבייג'אן. למנה העיקרית מכינים מאכל שנקרא אצל יהודי אזרבייג'אן אַשְקָנָה ואצל יהודי דגסתאן יאגני – מרק בשר עם תפוחי אדמה שלתוכו שופכים ביצה טרופה. יהודי דגסתאן, והם בלבד, מניחים על השולחן כוס אליהו (פִּיילָה אליהו) מלאה ביינ, ובתום הארוחה שותים ממנה כל הנוכחים. את דלת הבית משאירים פתוחה, כמו בשבתות ובחגים האחרים, לאפשר לעניים, או לאנשים שהוהים מחוץ לביתם להיכנס ולהשתתף בסעודת החג. בדגסתאן המצה משמשת אפיקומן ואילו באזרבייג'אן קושרים לגבו של הילד

- 1 הפרק מבוסס על עדויות כתובות מתוך מאמר של רברנד ג'וזף סמואל שביק אצל יהודי הקווקז ב־1837 המתעדות את ראשית המאה ה־19, (תודה לר"ר רבקה גונן שהפתה אותי לספרו); על מאמרים מ־1886 ומ־1887; ועל עבודות שדה שנערכו במהלך המחצית השנייה של המאה ה־20.
- 2 קשרים עם יהודי מזרח אירופה התהדקו עוד יותר החל במאה ה־19 עם היספחות אזורי ישיבתם של יהודי ההרים אל האימפריה הרוסית.
- 3 הכינוי "מקום דתי" מופיע בספרו של סמואל. נראה שהסוונה לבית־הכנסת, או לחצר בית־הכנסת.

הזקנים לראש הר והניחו שם את המעשר. שאר חברי הקהילה עלו אחרי הזקנים, העלו קטורת, שרו, הדליקו מדורות, זרקו לתוכן אלומות שעורה מהקציר האחרון וקראו פרקים מהתורה. באותה תקופה חגגו את החג סחג הקציר בלבד והוא נמשך רק יום אחד (שמות כג: טז). במחצית השנייה של המאה ה־19 כבר נקשר החג עם מתן תורה, והוא נחוג יומיים. השם "חג הדבש", נתקשר עתה עם דימוי התורה לחלב ודבש "דבש וחלב תחת לשונך" (שיר השירים ד: יא). בערב החג התאספו בבית־הכנסת יודעי תורה ורבנים, וקראו בתורה ובנביאים תוך כדי שתיית יין ותה. בבוקר טבלו במקווה שלייד בית־הכנסת, המשיכו בתפילות, ובמהלך היום קראו את תרי"ג המצוות.

במחצית השנייה של המאה ה־20 מתחילים את ההכנות לחג בקישוט הבית בפרחים ובצמחים. נשים אופות פאדי, לחם מיוחד מועשר בחמאה, ולפני הכנסתו לתנור חורצות בבצק סימנים עמוקים בעזרת צרור נוצות. לארוחת ערב החג מכינים דייסת אורז בחלב עם שמיר וצימוקים, ומגישים אותה עם חביתת שמיר. על השולחן שמים את הפרות הראשונים של העונה, כגון דובדבנים, וכן סלט ירקות או שפע ירקות טריים; ביום השני נהוג לאכול מאכלי בשר. בבית־הכנסת, אחרי קריאת מגילת רות, מדליקים נר משותף לכל הקהילה.

ט' באב – סורני

לימי בין המצרים – תקופת שלושת השבועות שבין י"ז בתמוז לט' באב – יש כמה שמות בקרב יהודי הקווקז: סורני (הרס), רוזני אובול (ימי אבל) וקאטיל (בכי, אבל) בפי יהודי העיר ורטשן. ככלל הקהילות היהודיות, לא מתקיימים אירועים משמחים בימים אלה, ונמנעים בהם ממאכלי בשר וממשקאות חריפים. במהלך התקופה נוהגים לבקר משפחות השרויות בשנת אבל. יום קודם לט' באב (מגלומיי סורני) מכינים לחם מיוחד (נוזני תזתי) מבצק מרודד בחמאה, ואותו אוכלים בתוספת גבינה ומלפפון. לפני תחילת הצום ואחרי שבירתו, אוכלים שעועית.

עדויות מהמחצית השנייה של המאה ה־19 על מנהגי האבלות בט' באב מתארות את התכנסות הגברים בבית־הכנסת. המנהג היה להשאירו חשוך באותו היום; הגברים היו ישובים על הרצפה; רב הקהילה קרא בספר ירמיהו ובמגילת איכה בקול בוכים; הנוכחים חזרו אחרי תוך כדי הכאה על חזם; רבים הניחו אפר על מצחם והלכו יחפים; במהלך היום פקדו את בית־הקברות לאמירת קדיש, וחזרו לבית־הכנסת לקריאה בספר איוב ובספר ירמיהו. יהודי הקווקז שחיים היום בישראל, בגרמניה או בארצות־הברית חוזרים ביום זה לביקור בקברי קרובים בעיירות הולדתם בקווקז.

נשים יהודיות פוקדות את
בית הקברות בטי' באב
לונדה, אקרבאיג'אן, 1999

מחזור החיים

לאה מקדש-שמעאילוב

לידה וברית-מילה

אצל יהודי הקווקז, כמקובל בין העמים שבקרבת חיו, נחשב ריבוי ילדים לברכה ואמהות ברוכות ילדים זכו ליחס של כבוד. בשנים האחרונות יש לרוב המשפחות העירוניות שניים-שלושה ילדים אך הממוצע למשפחה בכפר עדיין עומד על חמישה-שישה ילדים. בעבר נחשבה הפסקת הריון לחטא והקהילה היתה מתנערת מאישה שעברה הפלה; אפילו הפלה טבעית לא נראתה בעין יפה, ולאישה יוחסה אחריות מסוימת להתרחשותה.

כללי ההתנהגות של יהודי הקווקז דרשו מהאישה להסתיר את הריונה. אמנם לא היו בגדים מיוחדים לאישה הרה, אך הסינר, שלבשו נשים דרך קבע, שימש "מגן" מפני עיניים זרות.¹

אישה הרה זוכה עד היום לשפע של דאגה ותשומת-לב; כל המשפחה, כולל הבעל, נרתמת לסייע לה – משחררים אותה מעבודות קשות, מפנקים אותה באוכל מגוון ומשתדלים גם לספק את כל רצונותיה. למשל, אם אישה הרה סיפרה כי הריחה ריח טוב של תבשיל, דאגה משפחתה להביא לה מהשכנים טעימה ממנו. מנהג זה, הנקרא **בוי וראפדה** (להעלות ריח), נבע מהאמונה שאי-מילוי רצונה של אישה הרה עלול לגרום ללידת תינוק בעל עיניים כחולות או ירוקות – צבעים שמזוהים עם עין הרע.²

עד אמצע המאה ה-20 התקיימה הלידה בבית, עקב מחסור ברופאים ובבתי-חולים. נהגו להזמין מיילדת (**מוזי**) והיא ליוותה את היולדת במהלך הצירים וגם השגיחה על התינוק לאחר ברית-המילה. הלידה היתה בעמידה או בכריעה על הברכיים ולעתים בשכיבה על הרצפה.

תהום היתה פעורה בין התגובות על לידת בן זכר לבין לידת בת – לידת בן גרמה לשמחה רבה וסיפקה סיבה להעניק למיילדת מתנה נדיבה, ואילו לידת בת נחשבה עלבון למשפחה, במיוחד לאבי הילדה.

את השבוע הראשון שלאחר הלידה בילתה היולדת במיטה. בשלושת הימים הראשונים מנעו ממנה מאכלי בשר, והכינו לה **חֶשִׁיל** – בלילת קמח מטוגן בחמאה בתוספת דבש. האישה נחשבה טמאה למשך 60 יום אם ילדה בת ולמשך 40 יום אם ילדה בן. בתום התקופה יצאה האישה לבית-המרחץ לטבילת היטהרות לפני ההתייחדות עם בעלה.

הורי היולדת הרעיפו מתנות על היילוד – בגדים, עריסה, תכשיטי זהב ושטיחים. לכבוד הולדת תינוק בכור נערכה חגיגה גדולה במיוחד – **גופרה גושה** (גופרה = עריסה, גושה = אביזר). קרובי משפחה וחברים שהוזמנו לחגוג ארגנו תהלוכה עליזה, מלווה בנגינה, שעברה מבית הורי היולדת עד לביתו של הזוג הצעיר.

אם מועד ברית-המילה חל ביום שני, ביום חמישי או בשבת, ימים שבהם עולים לתורה, נערך הטקס בבית-הכנסת; בימים אחרים – בבית, לרוב בליווי נגנים. הנקת התינוק לפני ברית-המילה נחשבה לכבוד מיוחד, לכן כל אישה הנוכחת במעמד זה השתדלה לפחות לקרב את התינוק לשדיה. כבוד גדול הוא גם להביא את התינוק ל"כיסא אליהו" (כיסא רגיל ועליו כרים). כל הגברים, קרובי המשפחה משני הצדדים, נערכו בשורה והעבירו את התינוק מיד ליד כמטאפורה לשרשרת הדורות. במקום שלפני האחרון הועמד אדם השרוי באבל ואם לא היה כזה, עמד שם סב מצד האם והוא שמסר את התינוק לסנדק. הסנדק היה הסב מצד האב, אלא אם היה במשפחה סבא רבא, אפילו מצד האם. בבתי-הכנסת היה כיסא אליהו ואם קיימו את הטקס בבית, היתה המיילדת מביאה כרית מכיסא אליהו שבבית-הכנסת ועליו השכיבו את התינוק. לא היו נגרים בקרב יהודי הקווקז, אך את כיסא אליהו השתדלו בכל זאת לבנות בעצמם. לתינוק הלבישו גרביים מיוחדים ולהם סרטים שנקשרו לכרית. משפחות באבל קיבלו הזמנה מיוחדת ובעבורם נחשב ביקור בטקס זה למצוה גדולה.

לבחירת השם לתינוק היתה תמיד חשיבות רבה. עד היום נהוג לכבד את זכרו של קרוב משפחה שנפטר על-ידי מתן שמו לצאצא החדש; נהוג גם לתת שם של קרוב משפחה חי, במיוחד מצד האב. עד לפני עשרים-שלושים שנה קראו היהודים רק שמות מהתנ"ך, אך לאחרונה מקובלים גם שמות לועזיים – רוסיים, מוסלמיים ואירופיים.

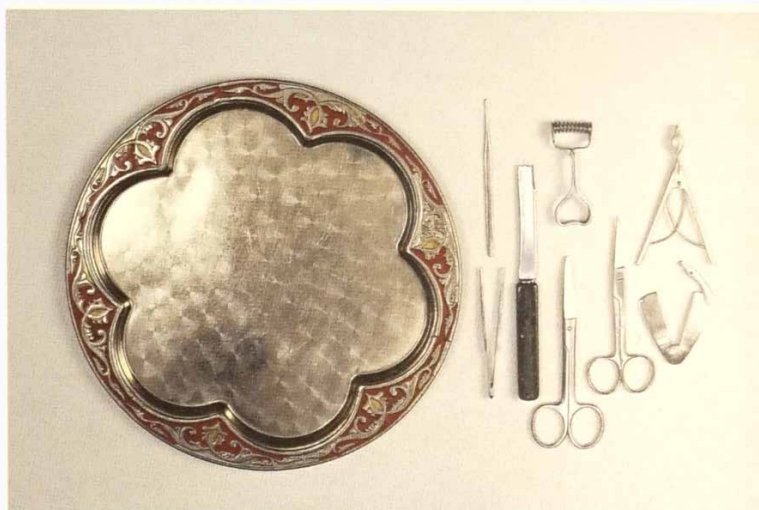
כשבוקעת השן הראשונה, במיוחד לבן, מקיימים את המנהג הידוע בשם **גַּדְוֶמָה דוּש** (לבשל חיטה). סבתו של הילד נוהגת לבשל תבשיל חיטה, עדשים, שעועית, אורז ורגלי בקר, ולתבלו באגוזים ובבצל. התבשיל מחולק לשכנים ולקרובי משפחה מתוך אמונה שהתבקעות רכיביו בבישול היא סגולה לבקיעת שיניים בלי כאבים.

התקשרויות הנישואין היו כולן תוצאה של שידוך. לרוב השתמשו בשירותי שדכנית מקצועית (אילצ'ה), אישה מבוגרת בעלת מעמד מכובד בקהילה. בצד תיווכה של שדכנית מקצועית, היו גם צורות שידוך אחרות. לעתים נעשה השידוך בין שתי משפחות טרם לידה או סמוך ללידת תינוקות. יש שנמסרה ילדה ששודכה למשפחת הבעל המיועד כבר בגיל שבע-שמונה. אף שחסרו עוד שנים מספר עד שתגיע לגיל המותר לחתונה (שתים-עשרה שנים ועוד יום). היא היתה עוזרת לחמותה לעתיד בניהול משק הבית ומסתגלת למשפחתה החדשה.

יש שכלה נחטפה בידי משפחה של חתן שרצתה בה וידעה שהורי הכלה לא ייתנו את הסכמתם לשידוך. היו "חטיפות" בהסכמת הכלה המיועדת, על רקע התנגדות הוריה להשיא אותה לבחור שביקש את ידה – אם משום שמשפחתו לא היתה מקובלת עליהם ואם משום ששתי המשפחות לא הגיעו לעמק השווה בנושא המוהר (רח פולי באזרבאיג'אן או חובל'רי בקברדינו-בלקריה). חטיפה גרמה תמיד בושה למשפחת הכלה ובעיקר לאביה ולאחיה שהרגישו שלא יכלו להגן על כבודה; לרוב ארגנה מועצת הקהילה "סולחה" בין הצדדים.

יהודי הקווקז השתדלו להשיא את הילדים בתוך קהילתם ואף בתוך המשפחה. נישואין בין בני הדודים היו מקובלים מאוד. היום, שדכניות מקצועיות יוצרות את רוב הקשרים, בדרך כלל אחרי שצעיר מגלה עניין בנערה כלשהי. עד היום לא נהוג שזוג יקשור קשר מיזמתו. כשהיתה מעורבת שדכנית, היא פעלה בשליחות משפחת החתן ופנתה למשפחת הכלה לגשש מה מידת נכונותה. היה נהוג שהורי הכלה, אף אם היו מעוניינים בשידוך המוצע, נתנו תשובה מתחמקת, במטרה לבדוק את רצינות כוונותיהם של המחותנים המיועדים.

ביקור השידוך של הורי החתן אצל משפחת הכלה התנהל באווירה רשמית למדי ולוה בכיבוד, אך איש ממשפחת החתן לא נגע אף לא בכוס מים עד אשר התקבלה תשובה חיובית לשידוך. המשא ומתן נסב בעיקר סביב גובה המוהר. בעבר היתה למוהר הגדרה מדויקת, למשל – במאה ה-19 היה אבי החתן צריך למסור לאבי הכלה פרה אחת, 288 ק"ג חיטה, 48 ק"ג בורגול, 20 תרנגולות, כשלושה מטרים בד משי וסדין לבן אחד. במהלך השנים התגמשו הכללים והחלו להתדיין על גובה המוהר. שני גורמים השפיעו רבות – המצב הכלכלי של הורי החתן ותכונותיה האישיות ומראה החיצוני של הכלה. את המחצית הראשונה של המוהר שעליו הוחלט היה נהוג לתת כבר בעת ההסכמה על השידוך.

מגש וכלי מילה
קובה, אזרבאיג'אן שנות
החמישים של המאה ה-20
כסף אמיל, נירוסטה
27.6 ק

בעבר, לא חגגו יהודי הקווקז בר־מצווה, אך בהינשא בן בכור כללו לעתים בחתונתו גם את טקס הבר־מצווה.

נישואין

על אף ניסיונות השלטון הסובייטי לעקור את הייחוד של כל אחד מהעמים ולשוות לכולם צביון רוסי ולמרות נטישת סגנון החיים המסורתי – רוב המנהגים של יהודי הקווקז הקשורים בהקמת משפחה, נותרו בלי שינוי לאורך השנים.

גבר החושק במעמד מכובד בקהילה חייב להקים משפחה. גבר שלא עשה כן אינו ראוי לשאת פגיון בנדן שבחגורתו או לחבוש כובע, שהם מסימני ההיכר של גבר בוגר בהרי הקווקז.

מעיל תינוק לברית מילה
אזרבאיג'אן, המאה ה-20
אריג כותנה
31 א

כיסאות לבריתמילה
לסנדק ולאלוהי הנביא (שחזור)

נהגו להזמין לטקס החתונה את כל הקהילה כמעט, כולל השכנים המוסלמים, כדי לא לפגוע באיש.

תפקיד חשוב מאוד בארגון החתונה היה לטבחיית הראשית (קייבוני) – אישה שהתמנתה לתפקיד מכובד זה הודות ליכולתה לארגן ביעילות סעודה בעזרת קרובי משפחה ספורים. קרובים אלה הוזמנו באמצעות משלוח סינר ונר – הסינר רמז להזמנה "להשגיח על הסירים" (סר קזנו) והנר – להזמנה "ללוות את הכלה" (אפסר ערוס ראפדה). תפקיד הטבחיית הראשית נהוג גם היום.

מסיבות החתונה נמשכו בין ארבעה לעשרה ימים, על-פי מצבו הכלכלי של אבי החתן, והתחילו בדרך כלל בימי רביעי בערב. באותו יום ביקרה הכלה את קרובי משפחתה מהמעגל הראשון והזמינה את בנות-גילה לשמש לה "כתף בריאה" (סוגדושי). הן ליוו את הכלה במהלך החתונה ועזרו לה בעת הטבילה. לא היו מקוואות, לכן טבלה הכלה בנהר לאחר שרחצה בבית-המרחץ. ביום רביעי, הוא היום הראשון לחתונה, היה נהוג בכל הקהילות מנהג ולפיו התקבצו לקראת ערב אורחים בבית הורי הכלה, הביאו עמם מתנות לכלה, סעדו את לבם בארוחה חגיגית ובילו בשירה ובריקודים. בתום החגיגות, אור ליום חמישי, הכינו את טקס החינה. בצלחת של עיסת החינה שמים תחילה מחט נגד עין הרע ומטבע כסף – סגולה לעושר (בשנים האחרונות שמים בצלחת מטבע ישראלי, כסימן לקשר עם ארץ האבות), מורחים את החינה על ידיה ורגליה של הכלה ומטבילים

לפני החתונה התקיים טקס האירוסין (גידושי=קידושין) שבמהלכו נחתמו "תנאים" (תוניי בסדה) ובהם פירוט שאר המוהר, יום החתונה, מתנות מצד משפחת החתן ועוד. טקס האירוסין לא היה אחיד בקהילות השונות וחלו בו שינויים גם במהלך השנים. למשל, בדגסתאן התקיים הטקס בלי שהחתן היה נוכח. במהלכו כיסו הורי החתן את ראשה של הכלה במטפחת ונתנו לה במתנה טבעת או מטבע כסף. בארבעים-חמישים השנים האחרונות החתן משתתף בטקס. באזור באיג'אן כלל טקס האירוסין חלק גדול מטקסי החתונה. הרב קרא את ה"תנאים", בירכו את שבע הברכות, החתן כיסה את ראש הכלה, שניהם גמעו מכוס היין, החליפו טבעות, שלא כמקובל, והכלה קיבלה מטבעות כסף. במעמד זה לא שברו את הכוס ואם במהלך אותו יום נשבר בטעות כלי כלשהו, נחשב הדבר סימן מבשר רעות. בטקס החתונה לא שימשה יריעת הבד המקובלת בקהילות ישראל השונות, אך הוא נערך תמיד במבנה מקורה. כדי להכיר את הכלה, נהגו הורי החתן להזמין אליהם לאחר האירוסין ולאחר כשבוע החזירו אותה לביתה. בערבי שבתות וחגים, בפרק הזמן שבין האירוסין לחתונה, ארגנו תהלוכה חגיגית רבת-משתתפים ומלווה בנגינה. התהלוכה נקראה "לשאת מגשים" (טבג אובורדה) על-שם המגשים שנושאות קרובות החתן על ראשן ועליהם ממתקים, בגדים ותכשיטים, מתנת משפחת החתן לכלה. בעשרים השנים האחרונות התהלוכה איננה אירוע נפרד אלא חלק מטקס האירוסין.

בשבת ובחג קיבלה הכלה מתנות, בעיקר ממתקים, וחילקה אותם בין השכנים והקרובים. טקס החלוקה נקרא אז "מתנות מגש" (בחשיי טבגו). עד לפני כחמישים שנה נהגה הכלה להכין מתנה לחתן – שקית לטבק או כיפה, רקומות ומקושטות בחרוזים. בין האירוסין לבין החתונה נהג הזוג להיפגש. בפגישה הראשונה (נימקורדה ווזי=משחק האירוסין) היו נוכחים גם מלווים – חברי החתן וחברות הכלה. מנהג זה נשמר עדיין ביישובים קטנים, אך בערים הגדולות משתדלים הזוגות הצעירים להיפגש בלי הליווי.

את מועד החתונה נהגו לקבוע כחודש מראש, לאחר שהשלימה משפחת החתן את תשלום המוהר. כחודש לפני החתונה נהגו לבקר קרובי משפחה אבלים ולבקש מהם אישור לעריכת החתונה. האישור ניתן תמיד. ההכנה לחתונה התחילה מטקס גזירת השמלה (בורשיי בודה), שבמהלכו הלכו קומץ קרובות משפחה לתופרת, הביאו אתן דברי מתיקה והזמינו שמלת כלה (בורשיי ערוסי). הורי החתן הזמינו בגדים גם לכמה קרובות משפחה, מנהג שנקרא בחשה. בדרך כלל השתדלו לתפור מאותו אריג גם בגד לנזקקים. נשים מבוגרות קיבלו רדיד צמר במתנה. בכפרים

בס'מובכמזעימצא ושמחה מד'בהנועשו עמי

להורש ארץ שנת חמשת
אלפים ושבע מאות תשס"ז
לברית עולם למנון שאני
למונין כאן פולחן אלה
בית אלהינו לי לאנתו פדת
משח וישראל ואנא אפלה ואקד ואיון ואפרנס
יתיכי לבי כהלקת גברין יהודאין דפלחין ומקדין
וזנין ומפרנסין לנשיחון בקושטא ויהבנא ליכי
מחר כחולכי כסף וזי מאתן דחזי ליכי מראוניתא
ומזוניכי וכסותיכי ומפוקי ומיעל לחותיכי בארץ
כל ארעא וצביאת מרת מרים בתולתא דא
והוית ליה לאנתו ודין גרונא דהנעלת ליה מפי
דיה ובשטושי דערסא הכל קבל עליו פסוק
חתן דגן וצבי פלחין דגן והוסיף לה מן
דיליה עוד אחרים כנגדן סך הכל וכך אמר
גרונא דין ותוספתא דא קבילת עלי ועל דתי
בתראי להתפרע סכל שפר ארג נכסין וקנינין
ראית לי תחזות כל שמאי דקנא ודעתיד אנא למקנא
נכסין דאית להון אחריות ודלית להון אחריות
פלחין יהון אחראין וערבאין לפרוע מנהון שטר
כתבתא דא גרונא דין ותוספתא דא מעא ואפילו מן
קלימא דעל כתפאי כחי ובמותי מן זמא דגן ולעלם
ואחריות שטר כתבתא דא גרונא דין ותוספתא דא
קבל עלי מרת מרים חתן דגן כחומר כל שטרי כתבות
דגרונא בבת ישראל העשויין כתקון חזיל דלא
כאספתא ודלא כסופסי דשטרי וקנא מן
חתן דגן למרת מרים בת אברהם כתבתא דא
על הא כתוב ומפורש לעיל בקנא דכשר למקנא
בזה = והכל שריר וקיים =

כתבתו
כרי מלוא

נאום
נאום

טקס חתונה אזרחי של זוג יהודי
בבית העירייה
באכא, אזרבייג'אן, 1977

לפני הטבילה בנהר. עם היציאה מהנהר הם התחרו בתרגילי רכיבה על סוסים. לאחר מכן הלבישו את החתן בבגד החתונה, הניחו על ראשו מעט אפר לזכר חורבן בית המקדש וכולם קראו יחדיו בקולות נהי בתהילים קל"ז. באותו זמן בבית הורי הכלה נפגשו הורי הזוג, הרב ומעט קרובים לכתובת הכתובה (כתובו), שכללה גם את רשימת הנדוניה. לפני המהפכה הסובייטית השתמשו בכתובות מודפסות שנשלחו מארץ-ישראל; כשניתק הקשר עם הארץ, כתבו כתובות פשוטות ביד, בלי עיטור. את גודל הנדוניה קבע שרירותית אבי הכלה. בידיו היתה ההחלטה אם כל המורד ואף יותר ייכלל בנדוניה או אם בתו תצטרף למשפחתה החדשה בלי כל נדוניה. את כל פריטי הנדוניה הובילו לבית משפחת החתן בהליכה אטית כדי לאפשר לציבור העוברים והשבים לראות היטב את המתנות ולשבח את הורי הכלה (או לגנותם).

בעיסה גם את אצבעות האורחים. אחיה של הכלה עובר עם מגש ועליו צלחת החינה בין האורחים והם מניחים עליו כסף. רק באזרבייג'אן היה נהוג אחרי טקס החינה טקס נוסף – **בניגורו** ("לומר" או "להזכיר" בניב פרסי מקומי). הטקס מלווה במנגינה אטית ועצובה ונפתח באזכור ארץ-ישראל וחורבן בית המקדש. אחר-כך שרים: **א בניגורו, בניגורו ערוס נה חותוניש בניגורו** (ראו, אני מספר ומזכיר לכם על הכלה והחתן). בתום השירה קוראים בשמות כל קרובי המשפחה, החיים והמתים, וחותמים שוב בארץ-ישראל ובחורבן הבית.

באותו לילה ראשון של החתונה היו החתן והגברים מקרבה ראשונה עורכים ערב גברים בבית החתן; הוא כונה **בירור-דומור** (חברי החתן) וגם בו נערך טקס **בניגורו**.

בכל הקהילות היה מקובל שביום חמישי, הוא היום השני לחתונה, מגיע ספר לגזוז את שערם של החתן ושל חבריו

בר"נו ע"י עש"ן

ובמ"ה ע"ל

הן דברי הכרית והתנאי בין שני הכתמים המסודרים על אבן החתן גרשון
במ"ה יחזקאל ק"ל הבא מבית החתן המסודר אלעזר בן גרשון
ובין אביו הכלה המסודרת אשר בן שמואל - הבא מביתו הכתמה תרצה בת
אשר ובשאלת פיה ואחיה הן שוין החתן הכתור והנשים אליעזר בן גרשון
את הכתמה תרצה בת אשר היום יום א' בשבת יום חסדו מה הפסח
כג' למדע עסן שנת ה'תש"ח ל'ב' והחתונה תהיה על גושן שנה -
אחת בע"פ ובשעת הכתמה ועקב על החתן מעדכי חיים בן יוסף
וסיון טוב בן מעדכי ועקב על הכלה נחום בן רפאל ועסן בן שמעון
והנך יהיה כפי התנאי שבין ככתמים ולראיית אלוך בע"ה היום יום א' בשבת
כג' למדע עסן שנת ה'תש"ח ל'ב'.

על החתן -

על הכלה - נוחם רא"ל
ו נוחם רא"ל

דשן מניא טוב ויפק רצון מה' ברנ' ובחזע

ע"ש

בחמ"ט

ע"י

קדובץ

בשבת שהוא חרבה ועשרים יום לחנוכה סיון שנת חמשת אלפים ושמעאל ושמעאל
לבעד. לענין שאלו הענין כאן בחמ"ט באכס דותא על כיו יעל דכמפי ועל מי עשיונות
המתבטא י ארץ החתן החתן והנענים אליעזר בן גרשון — אשר להלל בלמא כהא
בתולתא תרצה בת אש — הולל ל לאינתו כדעני . ואעל בחרהל דשעיל אפלא
ואוקיר ואיסבור ואיוון ואפרעם ואכמי יתבי לבי בהלכת גוברון יאולאין דפלתון וחקורין
ועמבורין ועני וספרגלין ונכמין ית עמיהון דקוסטא ובהיענותא . ויהיבט לבי וחרו
בתוליבי כמך עמי עאלת לאינון עקמי כמלא כבייל שעולס מך שלמים ענת כחז לבי
ודאודייקא . ועל עקונייבי ובמקווייבי וספרקייבי ונענע יתבי כאורח כל ארעא —
וכבאלת הלא בלמא בתולתא תרצה בת אש — הולל והניח לאנתו ל אליעזר — חתנא
דנא כדעני . ורצה החתן והנסיך לה ען יול' תוספת על עקר כתובה עד עשאל
עשרה ענת . וכל — עזוניל להעלות ל' עובת חבוב:

מניא

בשבת שהוא חרבה ועשרים יום לחנוכה סיון שנת חמשת אלפים ושמעאל ושמעאל
לבעד. לענין שאלו הענין כאן בחמ"ט באכס דותא על כיו יעל דכמפי ועל מי עשיונות
המתבטא י ארץ החתן החתן והנענים אליעזר בן גרשון — אשר להלל בלמא כהא
בתולתא תרצה בת אש — הולל ל לאינתו כדעני . ואעל בחרהל דשעיל אפלא
ואוקיר ואיסבור ואיוון ואפרעם ואכמי יתבי לבי בהלכת גוברון יאולאין דפלתון וחקורין
ועמבורין ועני וספרגלין ונכמין ית עמיהון דקוסטא ובהיענותא . ויהיבט לבי וחרו
בתוליבי כמך עמי עאלת לאינון עקמי כמלא כבייל שעולס מך שלמים ענת כחז לבי
ודאודייקא . ועל עקונייבי ובמקווייבי וספרקייבי ונענע יתבי כאורח כל ארעא —
וכבאלת הלא בלמא בתולתא תרצה בת אש — הולל והניח לאנתו ל אליעזר — חתנא
דנא כדעני . ורצה החתן והנסיך לה ען יול' תוספת על עקר כתובה עד עשאל
עשרה ענת . וכל — עזוניל להעלות ל' עובת חבוב:

הכל

קבל חתנא דנא ופא ליכו ונעמאל בראשו וזקף את הכל עע בלמה ודנא
וכך אחר לנא חתנא דנא אחריות בתובתא קא בולה עקר ותוספת ופזוניל
ונסאר תנאי כתובה קבלתי עלי ועל ידתי בתראי ועל כל אשר אלז עמון וקניען לאית
ל תחות כל שטרא דקנא ודעמיר אעל לעקע בין תיקרעי ובין חפולבלי — ונמלכא
אך בולחון יהון אחראין ושראין לסטור כתובתא לא בולה עקר ומוספת ועל וניל —
לאקפדעא עניהון בחיי ובתר מיי ואפליעזעלעא דנא כמלא . וקענן ען חתנא דנא
על כל מאי ככתוב ועמורש לשאל קדוש חשביון בחיללב דלא באמתבתא וכלא —
כפופמי דעמורש אלז כחוגר וכתוקר ובמיקון ובהיגון כל שפורי כתובות הנחיות
פישראל ו וכליעת הרשעבא וחזל ועל דבר אשודך הנעשה כפענו חתנו אר
שאותנו על שטר כתובה זו בעני הכל . והכל שדור עביר ואית נאכז ובין כדת חסד
וישרא

נאום דחמים בן לאונן נע

נאום דעמין בן דבא

כתב תנאים וכתובה
באכו, אורבאיגאן
ממול:
כתב התנאים: כ"ג בניסן
תש"ח (1948)

הכתובה: כ"ד בסיון תש"ט
(1949)

החתן: אליעזר בן גרשון
הכלה: תרצה בת אשר

נייר, כתב"יד בדג, צבעי עפרון
א 38; ר 28

מגש לטקס חתונה ועליו פרות
סדורים בדגם מגן דוד
קובה, אזרביג'אן, 1996

של החתן, פיזרו על הזוג אורז, סוכריות ומטבעות קטנים. התהלכה כולה עשתה את דרכה לבית הורי החתן, שם התקיימה סעודה חגיגית. אם החתן קידמה את פני הכלה בצלחת דבש (עֶסֶל). הכלה היתה טובלת את יד ימינה בדבש ונותנת לחמותה ולחתנה ללקק את היד ואז מורחת את שאריות הדבש על משקוף דלת הכניסה – סגולה לחיים בעושר ובהסכמה.

עד לפני כחמישים שנה לא השתתפה הכלה בארוחת החגיגית. לה ולמלוותיה הגישו אוכל בחדר נפרד שרדיו יפה (חוצ'לה) הסתיר בו את מיטת הכלולות. החתן התיישב על הרצפה בחדר הגדול בבית, לידו נפרסה מטפחת משי גדולה ועליה הונחו המתנות שקיבל – כסף מזומן וכן דברי כסף וזהב – מהאורחים ומבני משפחתו, כולל אמו. ליד המטפחת עמד קרוב משפחה שהכריז על טיבה של כל מתנה וממי הגיעה. לאחר שנמסרו כל המתנות, הן נרשמו במחברת בנוכחות עדים ועברו לרשותו של החתן. אישה צעירה שנישאה

בקהילות השונות היו הבדלים גם במנהגי החופה. בקהילת יהודי דגסטאן נפגש הזוג הצעיר בחצר בית הכנסת לעריכת החופה, כולל שבירת הכוס. אחרי החופה נהגו לארגן תהלוכה של קרובים נושאי נרות שליוו את הכלה לבית משפחת החתן. הובילה את התהלוכה יְנֵנָה נושאת מנורה – קרובת משפחה שנבחרה ללמד את הכלה הצעירה את רזי החיים האינטימיים לפני הלילה הראשון עם בעלה. אחיה של הכלה נשא ראי כסמל לטוהר.

כאמור, בקהילת אזרביג'אן נערך רובו של טקס החתונה בעת האירוסין, וביום החתונה לא נהגו לבקר בבית הכנסת. חבורת החתן וקרוביו היתה מגיעה לביתה של הכלה כדי "לפדות" אותה מידי אחיה, ששמר על דלת חדרה. משם הובילה לבית החתן בידי הַיְנֵנָה ובידי אחיה נושא־הראי. עוֹבְדִים ושבִּים היו חוסמים את דרכה של התהלוכה (כְּח בּוֹרָה) פעמים מספר וחברי החתן היו "פודים" את הזכות להמשיך בדרך תמורת סכום סמלי. בהתקרב התהלוכה לביתו

כלה מורחת שאריות דבש
מכף ידה על משקוף
רכינסה לביתה
עכו, 1998

בקהילת יהודי הקווקז היו מקובלים ייבום וחליצה, והם יושמו גם כאשר נפטר חתן בפרק הזמן שבין האירוסין לחתונה. אם לא רצו לחיות זה עם זה קיימו טקס חליצה, אם כי שלא כבקהילות אחרות – טקס החליצה בקווקז היה עלול להיכשל: חשיבות רבה נודעה לאופן התרת סבך הקישורים שלנעל החולץ; על החלוצה היה להתיר את הקשרים לפי כללים מסוימים; אם עלה הדבר בידה – ניתקה בכך את הקשר עם משפחת בעלה המנוח, ואם לאו – נשארה אלמנה לנצח. כדי למנוע זאת, התגבש בקהילה פתרון ייחודי שלפיו על אחי בעלה לייבם אותה, ייבום ששני הצדדים ידעו שיימשך חודשים ספורים בלבד. בחודשים אלה ניסתה המשפחה לדאוג לעתידה (בעיקר לפרנסה ולעתים אף לשידוך) ובתום התקופה הקצרה גורשה האלמנה ואף היתה חופשייה להינשא לאיש. בעשור החמישי של המאה ה־19, כאשר גברים רבים לא שבו מהמלחמה, נהגו כמעט אך ורק מצוות ייבום. מ־1950 ואילך חדלו בקווקז לקיים מנהגים יהודיים אלה וגם אישה שבעלה נפטר עוד בטרם נולדו להם ילדים, נחשבה אלמנה רגילה. בצד מנהג הייבום היהודי היה גם מנהג לשאת אחות של אישה שנפטרה.

במהלך השנה האחרונה הוזמנה כדי לסמל את קבלת הכלה הצעירה לחברה הבוגרת ולקהילה.

בשנות השבעים חלו שינויים מסוימים בטקסי החתונה. שלא כבעבר, החל הזוג הצעיר להשתתף בהתכנסויות החגיגיות. המתנות והכסף שהאורחים מביאים לחתונה עוברים עתה לרשות הורי החתן. לאחר ריקוד של הזוג הצעיר, לוותה הכלה לחדר השינה. קודם שהצטרף אליה נהג החתן לכרוע ברך לפני הוריו ולנשק את ידיהם לאות כניעה מוחלטת. לאחר זמן־מה היה יוצא מחדר השינה ובמקומו נכנסה לשם היגנה ויצאה כשבידה מטפחת ספוגת דם – סימן לבתולין של הכלה והוכחה שהיא בת־בית (דוחטר חונה). המטפחת נמסרה לחברי החתן (בירור דומור), שיחד עם היגנה שמרו על דלת חדר השינה. חברי החתן היו לוקחים את המטפחת לאבי הכלה והוא היה "פודה" אותה מידיהם. בעבר, אם לא עלה בידי הכלה "להוכיח" את בתוליה, הופסקה מיד החגיגה, צמתה נגזרה, היא הולבשה בבגדי גבר, שלחה חזרה לבית הוריה על חמור (כשפניה לזנבו), והחתן דרש מהוריה החזר של המוהר ששילם בעבורה. היום מסתפקים בשילוח הכלה לביתה ובתביעה להחזר המוהר.

במהלך השבוע הראשון לנישואין היו משכיבים תינוק או ילד (אחי הכלה או אחותה) בין בניה־זוג כדי למנוע מהם לקיים יחסי אישות, איסור הכפוף להלכות נידה. בתום השבוע קיבל הילד מתנות ולווה חזרה לביתו. באחת השבתות במהלך ארבעים הימים שלאחר החתונה היו מזמינים את משפחת הכלה לבית הורי החתן, ובכך מספקים לאישה הצעירה הזדמנות "להראות את פניה" (רוי ווקונדה). עד ללידה הראשונה, קיבלה האישה הצעירה את האוכל לשבת מבית הוריה. רק עם הלידה הראשונה, ובמיוחד עם לידת הבן, היתה משפחת בעלה מאמצת אותה אל חיקה באופן מלא.

גירושים היו נדירים בקרב יהודי הקווקז. עקרות האישה סיפקה לפעמים סיבה לכך, אם כי לעתים קרובות לקח לעצמו הבעל אישה שנייה כפתרון לבעיית העקרות, שכן עד לשנות העשרים של המאה ה־20 לא היה מקובל חרם דרבנו גרשום בקהילת יהודי הקווקז. בקרב אנשים אמידים או רבנים היתה נהוגה ביגמיה לפעמים גם בלי שהאישה הראשונה היתה עקרה. במקרים של נישואין לשתי נשים ניהלה כל אחת מהן משק־בית נפרד.

שנה היו נישואי תערובת נדירים ביותר. לא היו כלל נישואי צעירה יהודייה לגוי אלא רק נישואי יהודי ללא-יהודייה, וההתייחסות אליהם היתה כאל אסון. בשנים האחרונות זה עשוי לקרות, אם כי עדיין לעתים נדירות.

קבורה ומנהגי אבל

למוות היה תמיד מקום מרכזי בעולמם של יהודי הקווקז. עדות לכך מצויה בריבוי המנהגים הקהילתיים שמצביעים על רגישות מיוחדת כלפי משפחה אבלה בשנה הראשונה לאבלה. בימי שישי ובשבתות נוהגים קרובים וידידים לפקוד את בית האבלים; בעלי שמחה באים לביתם ומזמינים אותם להשתתף בבית-מילה, או מבקשים את רשותם לקיים חתונה. תפיסת המוות כמרכזית כל-כך היא אולי הסיבה לכך שמנהגי הקבורה והאבל נשארו כמעט בלי שינוי לאורך השנים.

עם היוזע דבר המוות, נמלא ביתו של הנפטר לא רק בקרובים אלא גם באנשים לא מוכרים, שבאים לחלוק לו כבוד אחרון. ביטויי האבל – כמקובל עד היום – קולניים מאוד והנשים הן שמובילות אותם תמיד; כל קרובות המשפחה – אם, אישה, אחיות ובנות – בוכות בזעקות

על אף היציבות במנהגי הנישואין, חלו בהם שינויים בשנים האחרונות. אין עוד נישואין בין בני-זוג שלא ראו קודם זה את זה, כפי שהיה נהוג בדורות קודמים. אין עוד חובה להתחיל את החתונה ביום רביעי ואירועי החתונה נמשכים כעת רק יומיים – יום בבית הכלה, יום בבית החתן ולא נהוגה טבילה בנהר אלא רק רחצה בבית-מרחץ. התרבו גם נישואין בין צעירים מערים או מכפרים שונים, שהיו נדירים מאוד קודם. אין עוד נישואי בוסר של ילדות בנות 12, אך יש טקסי אירוסין בהגיע הנערה לגיל 16–17, לפני הגיל המותר לנישואין לפי החוק האזרחי. במקרים כאלה עורכים את הטקס הדתי ודוחים את הרישום האזרחי עד הגיע הנערה לגיל 18. המנהג של תשלום המוהר עדיין שריר, אך הוצאות החתונה כולל בגדי החופה לחתן חלות עכשיו על משפחת הכלה. טקס האירוסין והחופה מנוהלים בידי רב בבית ולא בבית-כנסת. הזוג הצעיר נפגש בין האירוסין לבין החתונה, אם כי בקהילות מסוימות נהוג שבפגישה הראשונה משתתפים גם חברי הזוג. הדרישה לבתולין של הכלה נותרה בעינה. לבד מהטקס הדתי, יהודי הקווקז עורכים היום גם רישום נישואין אזרחי ומניחים זר פרחים על אנדרטות לחיילים שנפלו במלחמת העולם השנייה. עד לפני כחמישים

בחמישי בשבת בששה ימים לירח מרחשון שנת חמשת אלפים ושיש מאות וישישים ושתים
לבריאת עולם למנין שאנו מניין כאן בקובא דמתקריא קודיאל וכל שום דאית לה מר-
דיתבא על נהר קודיאל אנא שמעון בן בנימין העומד היום בקובא דמתקריא קודיאל
וכל שום דאית לה מתא דיתבא על נהר קודיאל צביתי בר-
נפשי בדלא אניסנא ושבקית ופטרית ותרובית יתיכי ליכי אנר-
רבקה בת מתתיה העומדת היום בקובא דמתקריא קודיאל וכל שום דאית לה
מתא דיתבא על נהר קודיאל דהוית אנתתי מן קדמת ז-
וכדן פטרית ושבקית ותרובית יתיכי ליכי דיתיהוין רשאה ושלטאה
בנפשיכי למקך להתנסבא לכל נבר דיתצביין ואנש לא ימחא ביד-
מן יומא דנן ולעולם ורהי ארת מורגרת לכל אדם
ודן די יהוי ליכי מנא ספר תרופין ואנר-
כד משה וישע-
בנימן בן יעקב ער-
אליעזר בן אפרים עד-

ГАДИШ.

ЕТТАДАЛ ВАЕТГАДАШ ШАМИ РАБО
БА-АЛМО ДИ,БОРО ХИР-УТИ,ВАЯ-
МИХ МАЛХУТИ,ВАЯСМАХ ПУР-
-ГОНИ,ВИГОРИВ МАШИХИ,БАХАЕ-
ХУН УВЮМИХУН УВХАЕ ДАХОЛ
БИТ ЕСРОИЛ,БААГОЛО УВИЗ-
МАН ГОРИВ,ВАИМРУ ОМИН,ЯИ
ШАМИ РАБО МАВОРАХ ЛААЛОМ
ЛААЛМИ АЛМАЕ ЕТБОРАХ,ВАЕ-
ШТАВАХ,ВАЕТНОАР. ВАЕТРУМОМ,
ВАЕТНАСИ,ВАЕТ-ОДОР,ВАЕТ-АЛИ
ВАЕТ-ОЛОЛ,ШАМИ ДОГУДШО
БАРИХ У ЛАИЛО МИН КОЛ БИР-
ХОТО,ШИРОТО,ТИШБОХОТО,ВА-
НИХОМТО,ДАМИРОН БААЛМО
ВАИМРУ ОМИН:
АЛ ЕСРОИЛ,ВААЛ РАБОНОН,ВААЛ

ТАЛМИДИОН ВААЛ КОЛ ТАЛМИДИ
ТАЛМИДИОН ДЯТВИН ВААЛ
БАУРАЙТО ГАДИШТО ДИ БААТРО
ОДИН ВАДИ БАХОЛ АТАР БААТРО,
ЯИ ЛОНО УЛ-УН УЛХУН ШАЛОМО
ХИНО ВАХИСДО ВАХАЕ АРИХИ
УМЗУНИ РАВИХИ ВАРАХАМИ
МИН ГОДОМ ИЛО-О МОРИ ШАМАЕ
ВЛАР-О ВАИМРУ ОМИН:

ЯИ ШАЛОМО РАБО МИН ШАМАЕ
ХАЕМ ВАСОВО ВИШУ-О ВАНИ-
ХОМО ВАШИЗОВО УРФУО УГ-
-УЛО УСЛИХО ВАХАПОРО
ВАРИВАХ ВААСОЛО ЛОНУ
УАХОЛ АМУ ЕСРОИЛ ВАИМРУ
ОМИН: УСИ ШОЛУМ БИМРУ-
МОВ У БАРАХАМОВ ЯАСИ
ШОЛУМ ОЛИНУ ВААЛ КОЛ АМУ
ЕСРОИЛ ВАИМРУ ОМИН:

תפילת קדיש בתעתיק
לאותיות קיריליות

של בני הנפטר. אם הנפטר היה מבוגר מאוד, מעל תשעים, נתלות על גב הילדים רצועות משארית בד התכריכים שלו, לאחר חירורן, כקמיע לאריכות ימים. מנהג זה כוחו יפה למי שנפטר מוות טבעי. אנשים שנהרגו נקברים בו ביום בלא טהרה ועטופים רק בתכריכים מעל בגדיהם. אם היה נשק ברשותו של ההרוג נוהגים לקברו אותו.

כשנשלמת הכנת הנפטר לקבורה מניחים את גופתו על אלונקה והיא נישאת בידי שישה חברים; מדי 25-30 צעדים מתחלפים נושאי האלונקות; שלוש פעמים במהלך מסע ההלוויה נעצרת התהלוכה, האלונקה מורדת לאדמה והרב קורא תפילות. אם הנפטר היה כלי קודש (אודומי נימאז), התהלוכה נעצרת שבע פעמים; התפילה האחרונה נאמרת לפני בניין החברה קדישא הסמוך לבית הקברות, וכשמתקרבים אל הקבר, מתחלפים נושאי האלונקה בפעם האחרונה; הגופה מורדת לקבר ומתחת לראש, הפונה מזרחה, עורמים ערמת אדמה; סביב המת מניחים קרשי עץ והכול משתתפים בכיסוי הקבר; אין מעבירים את את החפירה מיד ליד אלא מניחים אותו על האדמה כדי שייאסף משם.

שבר, שורטות עצמן ותולשות את שערותיהן. בצד קרובות הנפטר מסייעות מקוננות מקצועיות (גיריה סוחדוגור) בקינות (גיריה) ומקבלות שכר תמורת עבודתן.

עם התפשטות הידיעה על מותו של אדם, מתארגנים חמישה גברים צעירים והולכים לבית הקברות לכרות את הקבר. כל עוד לא הושלמה הכנת הקבר, מניחים את גופת הנפטר על הרצפה בביתו או על האדמה, מדליקים נרות והרב קורא בתהילים ומלמד פרקים מהמשנה. משנחפר הקבר, אנשי חברה קדישא רוחצים את הגופה. אחד הבנים או הבנות, לעתים לפי צוואת הנפטר, שופך על גופת הנפטר בפעם האחרונה מים טהורים, כשרים (אוב חולולי). טקס הטהרה התקיים בחצר הבית או באוהל שהוקם במיוחד לצורך כך, ובאחרונה אף בחדרו של הנפטר.

הנשים תופרות למת תכריכים (אחיט) מבד דק - חולצה, מכנסיים, גרביים, כיפה וכפפות לגבר או שמלה וגרביים לאישה, וכמובן סדין. הבגדים נחפרים זה לזה כך שיכסו את כל חלקי הגוף, פרט לפנים שמכוסים בכיסוי בד נפרד. לבסוף עוטפים את המת בסדין ועל תכריכי הגברים מניחים ציצית. נוהגים לתלות רצועות מבד שנותר מהתכריכים על צווארם

אלונקה לנשיאת הנפטר
אוגוז, אזרבייג'אן, 2000

בחלק מהקהילות נהגו בעבר להשמיד את האלונקה לאחר הקבורה כדי "לעצור את המוות", לעומתן בקהילות אחרות שמרו על אלונקת קבורה קבועה לאות כי אינם פוחדים מהמוות. היום בכל הקהילות נשמרת האלונקה, ואפשר להצביע על שינוי זה כעל אחד הבודדים בתחום מנהגי האבל.

1 ראה פירוט של לבוש האישה בפרק "לבוש ותכשיטים", עמ' 125.
2 ראה דיון בנושא בפרק "אמונות וטקסים", עמ' 103.

הנשים נשלחות הביתה ממחצית הדרך לבית-הקברות. תפקידן לאסוף את המים ששימשו לרחצת הגופה ולשפוך אותם במקום צדדי וכן לזרוק את כל מוצרי המזון שהיו בחדרו של הנפטר. עליהן גם להכין את סעודת ההבראה (בורוכו) לפני חזרתם של הגברים. הרכב הסעודה משתנה לפי גיל הנפטר ונסיבות מותו. אם היה המת צעיר ובמיוחד אם נהרג ודימם, לא הוגש בשר בסעודה אלא תפוחי-אדמה מבושלים, תפוחי-עץ, ביצים שלוקות ופרות יבשים. אם הנפטר היה מבוגר הגישו גם בשר. אם היה בן מאה שנה או יותר במותו והותיר דורות של צאצאים, מציינים את מותו בחגיגות עליזות. הנוכחים, תחילה גברים ואחר-כך נשים, יושבים לסעוד על רצפת החדר שבו הונח קודם הנפטר.

עד לשנות השבעים נהגו משתתפי סעודת ההבראה להביא את האוכל אתם. בתקופה האחרונה נוהגים "לשלם" תמורת האוכל. אחד מקרובי המשפחה מנהל רשימה של המשתתפים ושל הסכומים שכל אחד שילם. מטרת המנהג הזה לסייע כלכלית למשפחת הנפטר. עם שובם של משתתפי הקבורה הביתה, אחד מבני המשפחה צריך להוציא אליהם החוצה כוס מים ולצקת אותם על ידיהם. מעבירים את הידיים הרטובות גם על הפנים.

במהלך ימי השבעה מבקרים בני המשפחה בבית-הכנסת פעמיים ביום – בבוקר ואחר-הצהריים, לתפילת מנחה ומעריב. ביום השביעי נהוג לעלות לקבר ולהודות לאורחים על השתתפותם באבל. לאחר מכן מתפזרים רוב האורחים, והקרובים ביותר נשארים ללון בביתו של הנפטר עד למלאות שלושים יום למותו. תקופה זו נקראת צ'ולה אצל יהודי אזרבייג'אן או סיים אצל יהודי דגסטאן. כתום ימי השלושים והעלייה לקבר נוהגים לבקר בבית-המרחץ ולהחליף בגדים והגברים נוהגים אז גם להסתפר ובכך מסמלים את סוף השלב הראשון של האבל.

במהלך השנה הראשונה לפטירה, בכל יום שישי ובשבת מתקיימת סעודה בביתו של הנפטר, קרוביו אינם משתתפים בחתונות או בהלוויות ולעומת זה נהוג להזמין במיוחד לברית-מילה וביקורם בטקס זה נחשב מצווה חשובה. אם לא השאיר אחריו הנפטר משפחה, נותנים את כל בגדיו לבית-הכנסת. אם היה מאורס או נפטר זמן קצר לאחר חתונתו, נהגו ארוסתו או אשתו, וכן אחותו, לגזוז את צמותיהן ולקברן עם המת.

גילוי המצבה התקיים ביום השלושים או ביום השנה, לפי היכולת הכלכלית של המשפחה.

המקוונות בבית משפחת
דניאל מוכנוב
קובה, אזרבייג'אן, 1999

קמיע

ס

תבט תצמיץ מיכו בתש כונו יד יהמץ
כונו יהור מצפץ טרהר כוז
צבאות השתפא

מיכאל גבריאל

ויהוד
עמו

בשם שרידי ברא שמיא

וחרעא בשם אהיה הקדוש הנפץ
אבינו כוזו מלכינו צמרכו
מלכוכו יצר ברא שיתת צמו

מיכו

האזינים ופכו בעד

אמונות וטקסים

לאה מקדש-שמעאלוב

האמונות השונות הנפוצות בקרב יהודי ההרים מושפעות בלי ספק מאמונות שאפיינו את עמי הקווקז שבקרבם הם חיים זה מאות שנים. יהודי ההרים נוהגים לתלות מחלות ופגעים אחרים בהתערבות רוחות רעות, כישוף ועין-הרע שמטילים מבקשי רעה למיניהם. הם פונים לעזרת מגידות עתידות, ידעונים, ביניהם לא מעט מוסלמים, ולאנשים הבקאים בתכונות מרפא של צמחים מקומיים. טקסים מאגיים ממלאים תפקיד מרכזי בחיי היומיום של יהודי ההרים. האמונות והטקסים שנדונים בפרק זה הם בני מאות שנים וריבם מתקיימים עד היום.

עין-הרע

האמונה בעין-הרע נפוצה מאוד בקרב כל תושבי הקווקז. בני הקהילה מנסים לנטרל את השפעת עין-הרע בדרך הבדוקה ביותר – נשיאת קמיעות שהוכנו בידי רבנים או ידעונים, או שהכילו חפצים שנאספו בטבע. הפשוט בקמיעות הנמצאים בשימוש יהודי הקווקז גם בימינו הוא פיסת בד כהה ובה גרעיני שעורה ופחם עץ. נהוג לחבר קמיע מסוג זה לבגדים – אצל מבוגרים במקומות מוסתרים, ואצל ילדים במקום בולט. ניתן להסיר עין-הרע גם בעזרת פסוקים מהתלמוד שהועתקו בכתב ידם של חכמים. תולים את הפסוקים מעל עריסות של תינוקות, לצד מחרוזות מחומרים טבעיים, וכך מושג מיזוג של אסתטיקה, מיסטיקה ודת גם יחד.

רק ידעונים יכולים לעמוד על טיבה של חולשה גופנית ולרפאה ויש להם כמה דרכים לכך. דרך אחת היא השלכת כדורי בצק לתוך אש, בלוויית קריאה בשמות כל האויבים המוכרים לחולה. אם הכדורים נשרפים מבלי להתפוצץ ובלי לקפץ מהאש, הם קובעים כי אין מדובר בעין-הרע. אולם אם מתפוצץ כדור בעת שקוראים בשם אויב כלשהו, על הידעוני לחלוש פיסת בד מבגדיו של האויב, לשרפה, לתת לחולה לשאוף את עשן השרפה ולמשוח את מצחו באפר. דרך אחרת היא קריאה בכוס מים. מטילים למים שעווה או עופרת מותכת, והצורות שמתקבלות אמורות לגלם את הדמות שגרמה למחלה. כשההותה נחשפת, הידעוני מפזר מלח מעל האש, לעזור את עיני האויב ואף להשמידו. עוד דרך להסב נזק לגורם עוין היא לפזר מעל מיטתו חופן אדמה שנלקח מקבר של קרוב משפחתו.

גם למחרוזות מאבני חן נוהגים לייחס תכונות הגנה ומרפא ממחלות הנגרמות מעין-הרע. כך, לדוגמה, מקובל שאבן הגרניט האדומה יש בכוחה להגן מפני רעלים ופציעות;

האמתיסט הסגול עוזר להשתחרר ממחשבות רעות; קרניאול שצבעו כצבע בשר טרי משכיח כאבי שיניים ועוצר דם.

פגישה עם אדם שעניו כחולות או ירוקות, מחייבת את יהודי ההרים לשוב על עקביו. מקור המנהג נעוץ באמונה שאנשים שהניגוד בין צבע הלבנית לצבע הקשתית שלהם אינו חד דיו, יכולים להטיל עין-הרע גם מבלי שהכוונו לכך.

יהודי ההרים נמנעים מוויכוחים עם זקנים החיים בגפם, עם יתומים, עניים או חולי נפש שלקללותיהם מיוחס כוח מאגי כביר, בהאמינם כי הם חוסים בצלו של האל והקללות היוצאות מפייה מגיעות ישר אליו.

חל אצלם איסור להשליך לרחוב גזרי שיער או ציפורניים, כדי למנוע מהרוחות הרעות להטיל באמצעותם כשפים. כמו כן, אין לדרוך על גזרי שיער וציפורניים של אחרים.

גם מעשים פזיזים וחפזים מיוחסים להשפעתה של עין-הרע.

רוחות החושך ויצורים דמיוניים

יהודי ההרים מאמינים בקיומו של האל האחד, אך סוגדים גם ליצורים על-טבעיים שונים, הנתונים תחת חסותו של האל. אחדים מהם נראים לעין, ויכולים ללבוש דמות חיה – בכוחם להעניש אדם בגין עוונותיו או לתגמלו על מעשה חסד. יש בהם בעלי תכונות קבועות, ואילו אחרים משנים את תכונותיהם על-פי המעשים של בני האדם.

כשיוצאים לדרך ארוכה, ובייחוד בשעת לילה מאוחרת, יהודי ההרים נוהגים לקחת עמם חפץ מתכתי כלשהו ומקפידים לומר: **נזם חודזאי** ("בשם האל האחד"). זאת כדי להימנע מפגישה עם **שֶׁעֶטוּ** – רוח רעה הפעילה בחושך ומצויה בבתים נטושים, ליד מקורות מים, בשדה פתוח או במעבה יער. רווחת האמונה שהשֶׁעֶטוּ פוחדת ממים חמים. כדי למנוע אותה מלהשתולל ולהביא מחלות נפש, אסור לבני הבית לשפוך על הארץ מים חמים, ובייחוד מי רחצה. על כל אם להקפיד מאוד בכל הקשור ברחיצת ילדיה, ולהניח על קערת מי הרחצה החמים מטאטא או חפץ מתכתי שנועד להבריח את השֶׁעֶטוּ. אין מעודדים גם שפיכת מים חמים מפתח הבית החוצה, כי הרוחות שוכנות מתחת לאדמה ובמיוחד מתחת למפתן. כאשר מקבלים פני אורח, לא מתעכבים על מפתן הבית, כדי לא לדרוך על השדים.

ממול:

קמיע

מתוך "סגולות, קמעות, גוליות, כתבייד מאת ראובן בן אברהם משה קובה, אזרבייג'אן, 1861-66

16.5 ר 20.7 א

נוס־נגיר ("לא־תקרא בשמו") היא רוח לענייני פוריות ואושר משפחתי והממונה גם על עוברי האורח. החרדה מפני הרוח גדולה ואין לדעת מה יעורר את זעמה ולכן חל איסור להעניק לה שם כלשהו. ואולם, אפשר לךצותה באמצעות אהבת הזולת, אהבת ילדי הזולת ובאמצעות מצוות הכנסת אורחים. אופן המפגש עם הרוח יכול ללמד על המזל. מפגש בזק מבטיח הצלחה ואילו רוח שחולפת בסערה בין רגלי אדם מסכנת את האושר המשפחתי ואת שלום הילדים. **נוס־נגיר** מנסה לעתים לחנוק את הילדים למוות וההורים אינם יכולים לה. כל שנותר בידיהם הוא ההחליף מקום מגורים ו"לפדות" את תינוקם; טקס הפדיון דומה לטקס שעורכים להגנת ילדים שנולדו אחרי אחים שנפטרו, כפי שמתואר להלן תחת הכותרת "לידה וגידול ילדים".

אס־המים הידועה בשמות **ס־ראובי** או **ד־י־אובי** היא רוח שעניינה למשוך במרמה זוגות נאהבים או נשים הרות לתוך נהר, שם עתידים הם להיעלם לעד. היא הסיבה לכך שלנשים הרות מומלץ שלא לעזוב את הבית בלא ליווי. היא מסוכנת גם לילדות ולכן מומלץ ליולדת שלא להישאר לבדה, שכן אס־המים עלולה להיכנס לבית בדמות אחת מקרובות המשפחה, להרים את השמיכה ולטעום מקרביה של היולדת. אם תופסים את אס־המים בזמן וגוזזים את שערה, אפשר להציל את חיי היולדת. אס־המים נעלמת בראותה טבעת עשויה פלדה.

אמונות הקשורות למחזור החיים חתונה

טקס החתונה הוא זמן מועד להתערבות רוחות רעות. לכן כבר בתחילת הטקס, מיד לאחר שהרב אומר את מילות הברכה הראשונות, מתחילה אחת הנשים שבקהל – לרוב קרובה משפחה של החתן או הכלה – לקשור קשרים בחותן על־פי האמונה, לקשרים כוח מאגי המשפיע על יכולת החתן לבוא אל כלתו. הקושרת נדרשת לעבוד היטב ומהר, כדי להקדים את האויבים השואפים להפר את הנישואין הטריים באמצעות קשרים משל עצמם. בעת אמירת שבע הברכות, הקושרת צריכה להספיק ולהתיר את כל הקשרים, כדי שייחוד החתן עם כלתו יוכתר בהצלחה. כן עליה להקפיד שמספר הקשרים לא יעלה על תשעה, שמא יתקצרו חייה שלה עצמה.

דרך נוספת לסכל את ההשפעה הרעה על חיי הזוג היא תקיעת מסמרים. לאחרונה החלו משתמשים גם במפתח ובמנעול. בשעה שהחתן עונד את טבעת הנישואין על אצבע הכלה, קרובי המשפחה נועלים את המנעול הסמלי, ובהגיע עת ההתאחדות הנכספת, פותחים את המנעול.

מחרוזת עם תליין־קמיע
אזרביג'אן, המאה ה־20
כסף, מטבעות רוסיים
א 30

נרתיק שנהגו להכניס לתוכו קלף עם נוסחאות קבליות
המאה ה־20
עור
א 5.2; ר 8.7

קמיע ועליו חקוקה
נוסחת סגולה
דגסתאן, המאה ה־20
כסף
א 3.5; ר 3.5

קמיע לפיריון ועליו חקוקה
נוסחת סגולה בעברית
המאה ה־20
כסף
ק 4.5

עקרונות

עקרונות של בני זוג מחייבת בירור. בני המשפחה מתחילים לבדוק אם זו נגרמה משום שהקשרים של אויבי המשפחה היו חזקים משלהם, או שמא מדובר בנסיבות אומללות שלא נתגלו בעת החתונה. בודקים אם בטקס הנישואין נכחה במקרה אישה צעירה שטרם מלאו ארבעים יום לנישואיה. אם היתה כזו, מנסים למצוא תירוץ נאה להזמין את הכלה ה"ותיקה" כדי להעביר בדרך כלשהי את הכלה ה"טרייה" תחת רגליה.

לידה וגידול ילדים

טקסים מאגיים רבים קשורים בלידה, בגידול ילדים ובחינוכם. כשיולדת חווה לידה קשה, נוהגים קרובי היולדת לקרוע את בגדיהם או להכות בשתי אבנים זו בזו עד לניפוצן. משפחה שבה מתו ילדים בגיל צעיר, פונה לרבנים והם מכינים טבעות מיוחדות עשויות כסף שנאסף ממשפחות ברוכות ילדים. משפחות שהתברכו רק בבנות מקבלות מהרבנים טבעות דומות שנאספו ממשפחות שלהן רק בנים. בתחתית חלקה העליון, השטוח, של טבעת כזו חקקו פסוקים מן התנ"ך, והאישה היתה מצווה לענוד אותה עד סוף ימיה.

כדי להגן על הבן הנכסף שנולד לאחר מותם של כמה בנים, נוהגים לעטוף אותו בסמרטוטים ולהשאירו במקום מוסכם מראש, ומשם הוא "נאסף" בידי קרובי משפחה. כעבור זמן מה הוריו של התינוק "מוצאים" אותו, "פודים" אותו מהקרובים, ומעניקים לו שם חדש – **שנדה** ("זרוק") או **אופדום** ("מצאתי"). כאמור, טקס דומה עורכים גם לילד שנזם נגיר מאימת לחנוק אותו. הטקס נועד להוכיח לגורל כי ההורים איבדו כבר פעם אחת את ילדם וכי ראוי שלא להענישם פעם נוספת. נהוג להשאיר לילד כזה קווצת שער במרכז הקרקפת ולגלח את ראשו. לאחר שמלאו לילד שבע שנים נהגו לערוך סעודה חגיגית, כאות הודיה על שהצליח לעבור בשלום את השנים הקריטיות בחייו. בסעודה משתתפים בני משפחה, אורחים ומוזמנים מכובדים, והרב גוזז את קווצת השער ומקבל את שכרו – זהב וכסף כמשקל הקווצה שנגזזה. מספרים שאת הקווצה הגזוזה נהגו בעבר לשלוח לירושלים. באותה עת גם מסירים מאוזנו של הילד עגיל מיוחד שענד מאז ינקותו כדי שהרוח הרעה תטעה לחשוב שמדובר בילדה ולא בילד.

יהודי ההרים סבורים שאין לנענע עריסת תינוק ריקה, ואין לכסותה, שלא לגרום למחלתו של הפעוט ואף למותו. נהוג להניח בעריסה הריקה חפץ מתכתי, ספר תורה או ראש שום, כדי לגרש את הרוחות הרעות; כך עושים גם כשנאלצים להשאיר ילד לבדו בבית.

מחרוזת עם תליון קמיע
אזרבייג'אן, המאה ה-20
כסף, מטבעות רוסיים

כוחות הטבע והשפעתם על חיי האדם

שמים

על-פי אמונת יהודי ההרים אסור לאדם להצביע לעבר השמים, פעולה המביעה זלזול ביושב-במרומים, והוא עלול להענישו על כך אפילו בעונש מוות. ייתכן שזו גם הסיבה לכך שלא מקובל בקרבם להצביע אף לעבר בני אדם. אולם ברגעים הגורליים ביותר נשבעים "בשם השמים", והם פונים לשמים גם בקללם את אויביהם.

אש

האש נתפסת כמקור הטוב; היא מופקדת על שלום בני הבית ובעלת כוחות על-טבעיים, ועל כן היא נערצת מאוד, אולי בהשפעת הדת הזורואסטרית הפרסית. יהודי שמבקש לתת משנה תוקף לשבועתו יאמר: "אני נשבע באש הזאת". כמה איסורים קשורים באש – אין להשליך לתוכה שערות כדי לא לטמא אותה ואין לזרוק לאש קליפות בצל שנחשבות "דמעות-השטן", פן תרד המשפחה מכל נכסיה. המשליך לחם לאש – עלול להתעוור; אסור לירוק לתוך אש או לשפוך עליה מים; עקרות בית מכבות מנורות בנשיפה זהירה וכשהן

יהודי ההרים רואים בכוכבים כפילים של נשמות בני האדם. הם מאמינים כי עם לידתו של תינוק מופיע בשמים כוכב חדש, וכי במותו של אדם נופל כוכב.

ברקים, רעמים וגשם

לתופעות טבע כגון רעם וברק רוחשים יראה וכבוד. מי הגשמים היורדים עם רעמי האביב הראשונים נחשבים קדושים וידועים כבעלי סגולות מיוחדות של חסד וטהרה לאדם ולאדמתו. הורים נוהגים להפשיט את ילדיהם הקטנים ולשלוח אותם לרוץ בגשם האביב הראשון. הם גם נוהגים לאגור מי גשם אלה ולרחוץ בהם, בהאמינם כי הם מסייעים לצמיחת השער ומונעים מחלות עור שונות.

עמי הקווקז, ובהם גם היהודים, ערכו טקסים מאגיים שונים במטרה לרסן את כוחות הטבע ולמנוע פגעים המשבשים את המהלך התקין של חיי המשק – בצורת, ברד או גשמים. דוגמה לכך היא טקס הגודיל שמשמעותו כפולה: הזמנת גשם בעת בצורת, וריסון הגשם והזמנת השמש בעת גשמי זעף. עד לפני זמן לא רב עוד היה אפשר לראות באזורים מסוימים תהלוכות רועשות של ילדים שנשאו גודיל – בובת דחליל עשויה ענפים וסמרטוטים. התהלוכות היו עוברות בין כל

ילדה יהודייה עונדת קמיעות קובה, אורבאיג'אן, 1999

מנקות תנור מאפר שהצטבר בו, הן מרכזות אותו בערמה אחת ואינן מערבבות אותו עם פסולת אחרת שמא יטמא את האש.

כמו בתרבויות רבות בעולם, כך גם כאן, לאש נועד תפקיד חשוב ככוח מטהר המפחיד ומרחיק את הרוחות הרעות. בטקסי אשכבה דולקים שני נרות במשך שבעה ימים למראשות המנוח, ובטקסי נישואין – עד לאחרונה לוו תהלוכות חתונה בלפידים בוערים והיום מחליפים אותם נרות ומנורות נפט.

חרוזי-קמיע מושחלים על סיכה
אורבאיג'אן, המאה ה-20
חרס
ק 2.3

טבעת שבחלקה העליון
מוטמן קלי-קמיע
דגסטאן, המאה ה-20
כסף
ק 2.3

שחשו היהודים להחרימן, בהיותן קדושות לאסלאם בשל
בואן על־פי המסורת ממכה.

היונה – סמל הבדידות והתמימות – זוכה ליחס מיוחד.
לבני הקהילה היהודית אין הסבר לתופעה זו ומקורה כנראה
בהשפעת השכנים המוסלמים. הם מאמינים שצל כנפיה של
יונה יגן על האדם מאש הגיהנום כשיעמוד בעתיד לפני
בורא עולם.

צמחים

תכונות מאגיות מיוחסות אף לצמחים ורבים מהם ידועים
בסגולות המרפא שלהם. הערכה רבה רוחשים לעץ האגוז,
שיש בו די למנוע עקרות ומחלות ילדים. אמונה מקובלת
היא כי אדם השווה זמן מה במחיצת עץ אגוז הגדל בר, סופג
את כוחות האדמה המיטיבים, וכי בכוח פרינו מסוגל העץ
להציל מפני מחלות שונות. מאידך גיסא, אין זה מומלץ לטעת
עצי אגוז ואסור לישון תחת עץ אגוז בייחוד טרם זריחת
השמש או שקיעתה, שכן מקובל להאמין כי ברק פוגע בעצי
אגוז יותר מבשאר העצים. חל איסור גם לכרות עצי אגוז,
כדי לא להכעיס את רוחות המזיקים השוכנים בין ענפיו.

אמצעי יעיל כנגד עין־הרע הוא נטיעת עץ זוגול (cornel),
הידוע בסגולות המרפא שלו. ענפיו משמשים לבניית כלי
עבודה חקלאיים חזקים במיוחד ופרותיו משמשים השראה
בעיצוב חפצי נוי, תכשיטים וקמיעות.

אובייקטים מקודשים בטבע

מאות שנים של חיים בסביבה מוסלמית הביאו לכך
שאובייקטים מסוימים היו קדושים הן ליהודי אזרבייג'אן
והן לעמים שבקרבתם; ביניהם עצים, מבנים וגם סלעים
שניזוקו ממכת ברק – לכולם יוחסו סגולות מזל והגנה מפני
מחלות, עקרות ועין־הרע. הם סגדו גם לפסגות ההרים
הגבוהות, לגלי אבנים טבעיים ולמערות והאמינו כי כניסה
לנקיקי הרים או לבורות שנחפרו במיוחד למטרה זו
במקומות הקדושים, יפה לטיהור חטאים. הנבחרים שבבני
האדם יכולים ליצור קשר עם הרוחות השליטות במקומות
אלה, ולקנות את לבן בקרבות בעלי־חיים או בחפצים
יקרים. אדמה שנלקחה מהמקומות הקדושים נחשבת לבעלת
סגולות, וחולים מצווים לשותות אותה מהולה במים.

אבנים שנמצאו בפסגות ההרים ולחן צורה מיוחדת עקב
פגיעת ברק משמשות קמיעות, ונוהגים לתלותן מעל פתח
בית המגורים.

אני מבקשת להודות לרב שגדה מוסייב, לגברת מירבורי משייב, לגברת פורת
אהרונובה ולגברת שושן מקדשיה על המידע הרב שספרו לי.

רופי באמצעים מאגיים
קובה, אזרבייג'אן, 1999

חיות וציפורים

חיות וציפורים זוכות ליחס של כבוד. כך, אם עולה בידם
למצוא נחש (מאר) בעזרת פיתיון עשוי מחלב חמוץ או חלב
עם דבש ולשכן אותו בביתם, נחשב הדבר להצלחה רבה, שכן
גם הנחש נחשב למופקד על שלום בני הבית. סיפורים
עממיים מקנים לנחש זה תכונות של חכמה ויושר, אצילות
ומתינות והוא סמל למזל ולרווחה. המסורת מייחסת לנחש
יכולת להשיב אהבה, לגלות מעשי תרמית, ולסייע למי שנהגו
בו בחסד. בכוחו להעניק עושר ולגרום לתפנית חיובית בגורל
המשפחה. מקום מרכזי של הנחש נשמר בסוד מפני זרים
מחשש שיעבירו אותו אליהם או יטילו בו עין־הרע ובכך
יגרמו לאסון בבית.

יחסם אל הסנוניות היה תמיד יחס אמביוולנטי. ביקורן
בגוזזרות ובבתי המגורים גרם אמנם טרחה לעקרת הבית,
אך הם ראו חטא גדול בהריסת קניהן או בהריגתן, ואם קן
נמצא ריק שנה אחרי ביקור הסנונית בבית המשפחה – היתה
המשפחה צפויה לעונש. עם זה, סנונית שהשתכנה בביתו של
כוהן גרמה לו לעבור להתגורר בבית אחד, ואם גם בו
התנחלה סנונית, נדון הבית להריסה. ההסבר לשניות הזאת
טמון מחד גיסא בהערצה שרחשו עמי הקווקז לסנוניות,
הערצה שדבקה במידת־מה גם ביהודים, ומאידך גיסא, בצורך

ממול:
קמיעות

מתוך "סגולות, קמיעות,
גורלות", כתבי־יד מאת
ראובן בן אברהם משה
קובה, אזרבייג'אן
1861-66

א 20.7; ר 16.5

[illegible]

תרבות החומר

חיי היום-יום

לאה מקדש-שמעאילוב

המשפחה

המבנה המשפחתי של יהודי הקווקז התאפיין בהיררכיה פטריארכלית נוקשה, שנשמרה במשך מאות שנים והחלה להשתנות רק בראשית המאה ה-20. המשפחה המורחבת (**קֶלָה קִיפֶּלֶט**) היתה מורכבת משלושה-ארבעה דורות של קרובים מדרגה ראשונה מצד הגברים ומנתה לעתים עד שבעים איש. תפקיד ראש המשפחה (**בֶּבֶה**) עבר בירושה מאב לבנו הבכור. אם לא היו בנים לראש המשפחה, עבר התפקיד לקרוב הבא בתור ממין זכר. שליטתו במשפחה המורחבת היתה מוחלטת. הוא קיבל את כל ההחלטות החשובות – שידוכים, רכישות, חלוקת רכוש וכדומה – בלי התייעצות עם שאר בני המשפחה, והיתה לו זכות מלאה להעניש כל בן משפחה או לתגמלו. לאישה לא היתה זכות להנהיג את המשפחה, אך למבוגרת שבנשים (**קֶלֶזֶן**), בדרך כלל אשת ראש המשפחה, היה תפקיד חשוב מאוד במשפחה המורחבת. היא ניהלה את משק הבית וכל שאר הנשים סרו למרותה. עם מות ה**קֶלֶזֶן** או אבדן יכולת התפקוד שלה, עבר התפקיד לאשת בנה הבכור.

המשפחה המורחבת ניהלה משק בית משותף. הכול חויבו להטות שכם לטובת הכלל. ילדים עד גיל 12 חקנים היו פטורים מעבודות קשות במיוחד – אלה היו בדרך כלל מנת חלקם של הגברים, אם כי גם על נשים הוטל עומס רב. הן השתתפו בכל עבודות השדה פרט לחריש, היה עליהן לנהל את משק הבית, לטפל בבעלי-החיים ובזמן החופשי עוד עסקו באריגה, בתפירה ובסריגת בגדים, בקליעת סלים ובמלאכות אחרות. כל רכוש המשפחה – בעלי-חיים, מבנים, שטיחים יקרים, תכשיטים וכלי אוכל – היה משותף ומקורו בעיקר במוהר ששולם תמורת הכלות. כל ההכנסות כולל משכורות הבנים שיצאו לעבוד בעיר נמסרו לראש המשפחה והוא שהחליט על חלוקתן.

בעבר הרחוק יותר הכינו את הארוחה העיקרית בבית האב, אך עם התרופפות מסגרת המשפחה המורחבת התחילו משפחות הבנים להכין את ארוחותיהן בנפרד. מלאי מוצרי המזון נשמר בכל זאת במרכזו וחולק ביניהן לפי הצורך, בפיקוחה של ה**קֶלֶזֶן**. בחגים ובאירועים חגיגיים הוכן האוכל תמיד בביתו של ראש המשפחה. מוסד המשפחה המורחבת בצורתו זו התקיים עד לשנות העשרים של המאה ה-20 ובמקומות מספר, כגון ברובע **קֶרְסֶנְיָה סְלוּבֻדָּה** שבקובה, החזיק מעמד אפילו עד לשנות החמישים. תהליך ההתפרקות

החל לאחר מהפכת אוקטובר ונבע משינוי בתנאי הסביבה הכלכליים, החברתיים והפוליטיים. הזרז להיפרדות בכל משפחה היה לרוב מות ראש המשפחה. בנו הבכור ניסה להמשיך בדרך החיים המסורתית, אך בדרך כלל אחיו הם שהחליטו על ההפרדה ועל קבלת חלקם ברכוש המשותף. המשפחות נפרדו מהמשפחה המורחבת, הקפידו לגור בקרבת מקום, שמרו על קשר ויצרו מבנה חדש של "בתי-אחים" (**חוגי בירורי**).

אולם גם לאחר פירוק המשפחה המורחבת נמשכו שיתוף הפעולה והעזרה ההדדית בין משפחות האחים. כל ההחלטות החשובות נדונו בצוותא בנוכחות כל האחים, נשותיהם וילדיהם הבוגרים. לרוב גם לאחר פירוק המשפחה נשאר חלק מרכושה בבעלות משותפת והוא נוהל בידי כל משפחות האחים. רכוש זה כלל עדרים, מטעים, טחנות קמח, תנורים לייבוש גרעינים, תנור לאפיית לחם ועוד. עזרה כלכלית הדדית מילאה תפקיד חשוב ביחסים שבין המשפחות. כל אח נהג להתחלק עם משפחות אחיו ולתרום מעבודתו או ממרכולתו – חייט היה תופר בלי תמורה לכל קרוביו, אחר היה דואר לספק עצים ופחם לחימום הבתים וכדומה. בחגים התכנסה המשפחה המורחבת בביתו של האח הבכור. המצרכים לחג נקנו במשותף וההכנות לארוחות היו משותפות אף הן. בעת הסעודה החגיגית נשמר סדר ישיבה הייררכי סביב השולחן.

בתקופה האחרונה התחזק מוסד המשפחה הגרעינית; התופעה של "בתי אחים" לא נעלמה כליל אך שוב אין היא נפוצה כבעבר.

המגורים

יהודי הקווקז נהגו להתקבץ ברבעים נפרדים ולבנות בתים צמודים זה לזה לצורך הגנה ולצורך עזרה הדדית בחיי היום-יום. בין חדרי המגורים של בתים סמוכים נבנו מעברים תת-קרקעיים סודיים. על קיומם ידעו רק קומץ מבוגרים מכל משפחה ובעתות פוגרום שימשו להימלטות וחשאית של כל תושבי הרובע.

הבתים היו בנויים לבני קש וחומר; ככל שהמצב הכלכלי היה טוב יותר, גדל מספר החדרים בבית ואף נוספו מבנים לקומפלקס המשפחתי. בתי אמידים נבנו מלבנים שרופות בשתיים-שלוש קומות. קומת הקרקע שימשה חנות ומחסנים

מחול:
משפחה יהודית מורחבת
קובת, אזרבייג'אן, תחילת
המאה ה-20

יהודים זורעים בשדות
קולחוז סמידוביץ'
דרבנט, דגסטאן, 1933

נפרד. חדרון המבוא, שבו היה מותקן תנור, שימש כמטבח בעונת הקיץ. בעונה הקרה בישלו בתנור שעמד בפינת החדר ובשבתות השתמשו בקמין שהיה בנוי בגומחה באחד מקירות הבית. לכל בית היה מחסן שנשמרו בו מצרכים לחורף.

רצפת הבית שימשה לאכילה ולשינה גם יחד. בבוקר היו מכניסים את כלי המיטה לתוך ארגזים גדולים שעמדו בתוך גומחות ושימשו לאחסון רוב חפצי הבית – מצעים, בגדים חגיגיים, תכשיטים וכדומה. על הקירות נתלו מדפים ועליהם הונחו כלי נחושת נאים; בכל בית, אף מהדלים ביותר, היה ראי. הרצפה, לרוב מאדמה כבושה, היתה מכוסה בשטיחים

ובקומות העליונות היו חמישה עד עשרה חדרים. בחזית הבית היתה גזוזטרה לכל אורכו ובצדו האחורי נבנו מרפסות בודדות. בחצר, המוקפת חומת לבנים, היו אורוות סוסים, אסם ותנור לאפיית לחם. לעומתם, לבתים צנועים יותר היתה צמודה רק חצר שירותים קטנה (אייואן); לא נהגו לשתול צמחייה בקרבת הבית.

ברוב הבתים היו שני חדרים ואחד מהם שימש באופן בלעדי לאירוח. חשיבות מצוות הכנסת האורחים (גינז) היתה רבה כל-כך שאפילו מעוטי-יכולת לא יכלו לוותר על האפשרות לשכן את האורח בחדר נפרד. ברוב הבתים לא היה מטבח

כורמים בקולחוז יהודי
על שם סטאלין
דרכנו, דגסטאן, 1940 בקיץ

משלחי-היד

עד למהפכת אוקטובר 1917 היו יהודי הקווקז בעיקר חקלאים, סוחרים ובעלי מלאכה. למקצת הקהילות היו גם עיסוקים אופייניים – יהודי קובה וורטשן שבאזרבייג'אן עסקו במסחר בשטיחים ובגידול טבק ואורג. כמות מים גדולה נדרשת לגידולם ואזורים אלה התאימו לכך בהיותם שופעי מים. המים הוזרמו אל היישוב בתעלה והופנו לסירוגין אל השדות ואל המטעים. חלוקת המים היתה כרוכה בשיתוף פעולה בין החקלאים; הם נדרשו לסכור את תעלותיהם כשהמים הוזרמו לחלקות של אחרים, ונקנסו אם לא עשו כן. חמישה ימים בשבוע חולקו המים הינם, לפי תור

שארגה בעלת הבית. הבתים הוארו במנורות חרס (צ'יך) שמולאו במזוט. מדי שבוע בשבוע, לקראת שבת, נהגו למשוך את הרצפה ואת החלק התחתון של הקירות בטיט (גילוב) שהובא מאגמי מים קטנים מהסביבה.

פנים הבית העיד על המצב הכלכלי של בעליו – בתי משפחות אמידות נבדלו מבתים אחרים במספר השטיחים וביפי הכלים שעל המדפים. רק בבתי העשירים היו חדרי האורחים מרוהטים, משופעים בכלי נחושת ובכלי כסף ועמוסי שטיחים יקרים.

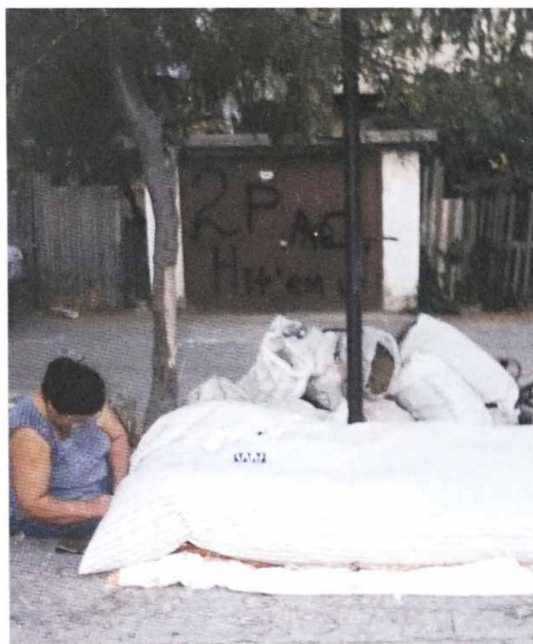

שואבות מים
קובה, אזרבייג'אן, 1910

מצרפת. אבדן ההכנסות מגידול צמח הפואה, בצד החובה לשלם מסים כבדים למימון חיילי השליטים המקומיים, רוסשו משפחות רבות.

לאחר מלחמת האזרחים (20–1918), גילו אלפי יהודים שהשתתפו בקרבות כי רכושם נהרס או נתפס על-ידי השכנים בהיעדרם. היו שהצליחו להחזיר את רכושם ואחרים נאלצו לעזוב את הכפרים ולעבור לערים. היו יהודים שקיבלו אדמות במסגרת החלוקה שיזמה המפלגה הקומוניסטית. בשנות העשרים הוקמו בדגסטאן קולחוזים (כפרים שיתופיים) שהיו חברים בהם רק יהודים. בשנת 1930 היו רשומים בדגסטאן 22 קולחוזים ובהם 529 משפחות יהודיות. פרט מעניין הוא שבקולחוזים אלה הונהג מנהג הלקט היהודי – לא כל השיבולים שנשארו לאחר הקציר נאספו, כדי שנזקקים יוכלו ללקטן. בפי יהודי הקווקז נקרא המנהג חוּשָׁה וצִיָּדָה ("איסוף אשכולות"). באותה תקופה הוקמו גם קולחוזים שעסקו בדיג. לעומת דגסטאן שנשטפה בגל הקואופרציה, באזרבייג'אן ידוע על הקמת קואופרטיבים חקלאיים יהודיים ספורים.

שקבעו ראשי הקהילה. בימי שישי נערכה מעין מכירה פומבית למי שהחמיצו את תורם. החקלאים היו מוכנים לקנות את המים, אף בסכומים גדולים, משום שההמתנה היתה עלולה להיות ממושכת ולסכן את השדה. יהודי ורטשן עסקו גם בגידול תולעי משי. המשפחות האמידות, בעלות האדמות, גידלו חיטה ולעתים קרובות העסיקו יהודים ממשפחות מעוטות יכולת כפועלים. רבים מיהודי דגסטאן עסקו בגידול ענבים. כל בעל כרם הכין יין לצריכה עצמית, אך יקבים תעשייתיים היו רק לבעלי כרמים גדולים. בעלי יקבים היו לעתים גם בעלי מפעלים לייצור כוהל. כל כרם היה מוקף מטעים של עצי פרי – תות ותאנה, עצי בי (פרי מקומי חמוץ), אגוזים ועוד. אחד הגידולים האופייניים לעמקים של דגסטאן היה צמח הפואה (מרנה), שמשורשיו הפיקו צבעים (אליזרין ופורפורין) אשר שימשו לצביעת חוטי צמר לשטיחים. שלוש שנים לאחר שתילת הצמח, היה אפשר להוציא חלק משורשיו והצמח הוסיף לגדול עוד למשך 15 עד 20 שנה. ענף זה סיפק פרנסה יציבה ולא הצריך השקעת עבודה מרובה. עד לשנות השבעים של המאה ה-19 נמכרו שורשי הצמח בהמוניהם בשווקים של אסטרחהן, נז'נינובגורוד ומוסקווה, ואז החל ייבוא צבעים תעשייתיים

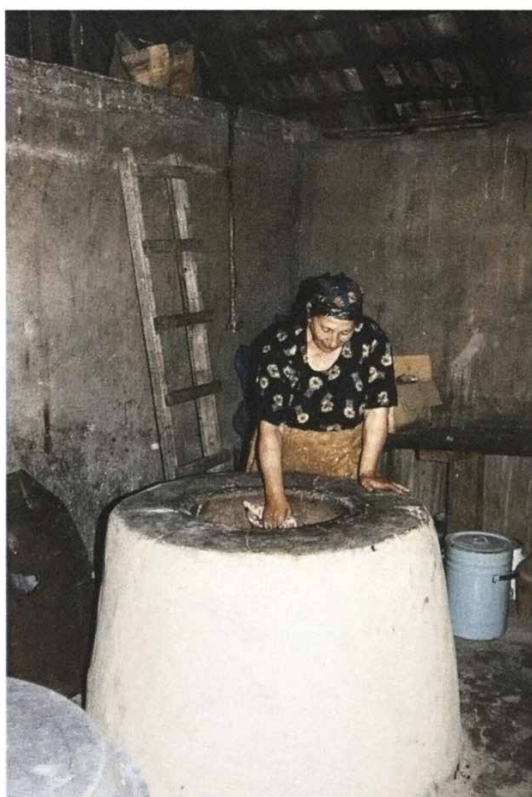
מימין:
הכנת רוטב פרות לחורף
אוגוז, אזרבייג'אן, 1999

משמאל:
עיבוד צמר ותפירת מזרנים
באכו, אזרבייג'אן, 2000

מימין:
אפיית לחם במחסן הבית
אוגוז, אזרבייג'אן, 1999
התנור עשוי אדמה ומזוגג
בחלקו הפנימי

משמאל:
אפיית לחם במטבח
קובה, אזרבייג'אן, 2001

התקופה שלאחר המהפכה התאפיינה במעבר היהודים לערים, לעבודה בתעשייה ולמסחר קמעונאי זעיר, שכמעט לא היו קודם לכן. לאחר מלחמת העולם השנייה גדל מאוד מספר בעלי המקצועות החופשיים.

היערכות לחורף

אורח החיים החקלאי של עמי הקווקז ותנאי החורף הקשים אילצו אותם להיערך לחורף בעוד מועד. ההיערכות ארכה חודשים ובמהלכם התגייסו לעזרת חברים ותמכו ביתומים, באלמנות, בחולים ובמשפחות נזקקות. ההכנות כללו בעיקר שימור בשר, פרות, ירקות ויין. בתהליך הכנת הבשר (שכונה בדגסתאן סוגום) השתתפו כמה משפחות של קרובים שיחדיו שחטו פרות וכבשים. את השחיטה ביצע הרב המקומי שעבר בין המשפחות ובניקור עזרו לו מתנדבים שיזעו את המלאכה. לחיתוך הבשר התגייסו בחורים צעירים, ומהם הועבר הטיפול לידי הנשים; הן שטפו את הבשר, ייבשו והמליחו אותו והכינו ממנו נקניקים ומוצרים אחרים. הן נהגו להפריש חלקים לטובת קרובים ומשפחות נזקקות. תהליך שחיטת הבקר ארך כחודש ימים ובתקופה זו נהנתה כל הקהילה מבשר טרי.

בסתיו הכינו גם חמאת אגוזים. את אגוזי המלך הקלופים טחנו עד לקבלת עיסה; את העיסה פרסו בכלים שטוחים וחיממוה ליד התנור. כאשר האדימה, סחטו אותה להוצאת החמאה. השאריות שימשו תוספת למאפה בצק ותחליף לבשר.

שיתוף פעולה בין בני הקהילה היה גם בתקופות של קטיף פרות, של קציר חיטה ושל המלטת עגלים. למשך כשבוע ימים אחרי המלטה, שפעה הפרה חלב בכמות שמשפחה לא יכולה לצרוך לבדה. כדי שלא יחמיץ, התחלקה כל בעלת פרה עם נשים אחרות בחלב העודף. מהחלב הטרי גיבנו כולן גבינה וחיבצו חמאה (רוגן שירי). לחיבוץ החמאה שפכו את החלב המוחמץ (גטוג) לדדים מיוחדים (ניר־א). לאחר שהוסיפו מים, נענעו את הכד ובאמצעות צינור בדקו את סמיכות הנזול עד שהתגבש לחמאה. לנזול הנותר לאחר הפרדת החמאה הוסיפו שום וירקות קצוצים ושתו אותו כמשקה קר. בעלת הפרה נהגה גם לבשל את החלב הראשון שלאחר ההמלטה עם ביצים ועד שנות השישים היה מקובל לחלק את התבשיל (חורשובו) בין הקרובים. נהוג היה שהקרובים החזירו את הכלים ממולאים במים – סגולה להגברת תנובת החלב. מן הראוי לציין שאלה הונהגו לאחר כל המלטה ולא רק אחרי הבכרה.

מנורת נפט
איסמעיל, אזרביג'אן,
המאה ה־20
נחושת, זכוכית

מנורות שמן ונפט
המאה ה-20
חרס, נחושת

קערה ללישת בצק
דגסתאן, המאה ה-20
נחושת

כד למים
דגסתאן, המאה ה־20
נחושת רקועה
ג 67; ק 30

כדים למים ולחלב
אזרבייג'אן, המאה ה־20
נחושת, ציפוי אבץ
ג 19 עד 30

כדים למים, קערות הגשה
וכלים לחימום האוכל
המאה ה־20
חרס
2 18.5 עד 31

כלי למידת אורז וקמח
הסותא, המאה ה-19
עץ
21 ק"מ; 25 ס"מ

לבוש ותכשיטים

אנטולי בנימינוב

אף שיש מדינות שבהן לבוש שונה ליהודים עוגן בחוק, ובתוכן פרס שממנה באו רבים מיהודי הקווקז, הרי שבקווקז אפשר להצביע רק על הבדלים קלים בין לבוש היהודים ללבוש עמים אחרים; אותם אריגים משמשים את היהודים ואת הלא־יהודים לתפירת בגדים ואותם חומרים ושיטות עיבוד משמשים אותם להכנת תכשיטים. חלק מהקישוטים ומפריטי הלבוש המפורטים כאן, משמשים את נשות הקווקז היהודיות עד היום.

לבוש הנשים

השמלה התחתונה (**זי שֵׁאִי**) נתפרה מכותנה בגזרה מתרחבת כלפי מטה. היא כיסתה את כל הגוף, עד כפות הרגליים, והיה בה שסע קדמי, בלי צווארון; שרווליה היו ארוכים ורחבים ונטולי חפתים. מעליה לבשו שמלה עליונה (**בולֵשִׁי**) עשויה משי, מאריגים בצבעים שונים, מהודקת באזור המותניים וחלקה התחתון מכווץ.

מעל השמלה העליונה נהגו הנשים היהודיות ללבוש **גֻזָּב**, מעין מעיל (ראה איור וגזרה בעמ' 128 ו-129). בדרך כלל נתפר **הגֻזָּב** מאריגי כותנה, מהודק במותניים וחלקו התחתון רחב וארוך כחצאית. לשרווליו היה שסע מהמרפק ולמטה. שוליו קושטו בחרוזי כסף ובסרטים מוזהבים. לאירועים חגיגיים תפרו **גֻזָּב** ממשי ולחורף – **גֻזָּב** מרופד בצמר כותנה או בצמר. סביב המותניים חגרו חגורות עשויות עור או אריג ולהן אבזמי כסף. על **הגֻזָּב** לבשו הנשים סינר כותנה (**פִּישוּסִינָה**), שתפקידו העיקרי להסתיר את ההיריון.

מתחת לשמלה התחתונה לבשו מכנסיים רחבים שכווצו באמצעות שרוך מושחל; הם נתפרו מאריגי כותנה או משי ובחורף מצמר. שוליהם בצבצו מבעד לשמלה וקושטו אף הם כמו **הגֻזָּב** בחרוזי כסף ובסרטים מוזהבים.

לרגליהן נעלו נעלי עור רכות בלי סוליה (**צ'זִבִּיק**), צבעוניות לאירועים חגיגיים ושחורות לאבל. בחורף נעלו ערדליים (**קאלושי**). היו שלבשו גרביים סרוגים עם סוליית עור במקום נעליים.

סביב ראשן כרכו הנשים שלושה סוגי מטפחות: את שערן כיסו במטפחת רבועית קטנה מאריג דק (**מְנִדִיל**). מעליה הונח רדיד משי או כותנה ובחורף – צמר; קיפלו אותו תמיד באלכסון, הניחוהו על הראש ואת הפינה הימנית העבירו אל

הגב דרך כתף שמאל. מעל הרדיד כרכו סביב הראש מטפחת נוספת שנקראה אף היא **מְנִדִיל**. במקומות מסוימים באזור דגסתאן השתמשו, במקום **מְנִדִיל**, בכיסוי ראש בצורת שקית לשער (**צ'וֹטְקָה**) עם שסע לאורכה, ואותה קשרו בסרט שהודק אל המצח ואל העורף (ראה איור בעמ' 137).

היו תכשיטים ייחודיים לנשים יהודיות, ביניהם עגילי זהב סגלגלים בעבודת פיליגראן (**גושבוי פֵּאִי**) שמהם משתלשלים תליונים וזעירים, מחרוזות חרוזי זהב עגולים ושרשרת חוליות מחוט זהב מלופף (**זינדז'יל בֵּבֵאִי**).

הכלה לבשה את כל מערכת הבגדים שתוארה לעיל. השמלה התחתונה של הכלה היתה לבנה אך השמלה העליונה, המעיל והרדיד העליון נתפרו מאריגי משי ורודים. היה נהוג לקשטה בגודש תכשיטי זהב כבדים שהושאלו מקרובים וידידים.

לבוש הגברים

החולצה התחתונה של הגבר דומה בגזרתה לשמלה התחתונה של האישה; השסע בה היה בצד ימין ואורכה עד מעל לברך. מעליה לבש הגבר חולצה ולה צווארון זקוף ושסע באמצעה.

מעל החולצה העליונה לבשו גם הגברים **גֻזָּב** או **צ'רִקְסָקָה** – מעיל צמר בצבעים כהים, מתרחב כלפי מטה ונכרך כמעטפת. שרווליו מתרחבים כלפי כף היד. למותניים חגרו חגורה עשויה בד, עור או מתכת, או קשרו חבל עבה, ועליהם תלו פדיון בנדנ. מעל החגורה נרכס **הגֻזָּב** ב־8–10 כפתורים. היו בו כיסים פנימיים ומשני צדי החזה נתפרו כיסים המחולקים לתשעה עד אחד־עשר תאים, המיועדים לתרמילי רובה. בחורף לבשו הגברים **גֻזָּב** צמר מרופד בצמר כותנה.

עוד בשנות ה־40 לבשו הגברים סוג מיוחד של מכנסיים שנתפרו בלי תפרים בצדדים, רחבים בחלקם העליון ומוצרים כלפי מטה. הם נרכסו בשרוך מושחל עשוי חוטי צמר.

רוב הגברים היהודים חבשו כובעים מפרוות או מלבד. שלא כשאר עמי האזור, שכובעיהם היו גבוהים ולהם צורת קונוס, כובעי היהודים היו נמוכים וצורתם עגולה או מרובעת. בבית חבשו לרוב כיפות נמוכות בעיקר מאריגי משי.

עד שנות ה־40 נעלו הגברים בעיקר מגפיים, עד מתחת לבכיים, עשויים עור גס ורכוסים בשרוכים לכל אורכם.

ממול:

מטפחות וצעפים לנשים
המאה ה־20
משי

משפחה בלבוש מסורתי
בוינקסק, דגסטאן, תחילת
המאה ה־20

עד היום פוגשים במבוגרים יוצאי הקווקז, ובהם גם רבני
הקהילה, הלבושים בבגדים מסורתיים, אף שכבר בימי מלחמת
העולם השנייה חדרו השפעות מערביות גם לתחום הלבוש.

נפוצות פחות אך גם כן בשימוש היו נעלי עור, נעליים שבהן
הגפה עשויה צמר ארוג או סרוג, ונעליים שלהן גפת לבד.

בגדי ילדים לא היו שונים מבגדי מבוגרים בגזרותיהם, אך
נחפרו לרוב מאריגים צבעוניים יותר.

מימין:
לבוש אישה לוגינית מוסלמית
(שחזור ממוזיאון מחציקלה)
דגסתאן, המאה ה'20

משמאל:
לבוש אישה טבסרנית מוסלמית
(שחזור ממוזיאון מחציקלה)

מומל:
שמלה ומעיל אישה (גובו)
המאה ה־20
מש: כותנה, חרוזי כסף

גזרת מעיל אישה (גובו)
סרטוט הגזרה: מרים אדלר

מכנסי אישה תחתונים
קובה, אזרבייג'אן,
המאה ה־20
צמר, חרוזי כסף

לסויות לאישה
המאה ה-20
קטיפה, כותנה, רקמת חוטי זהב

יהודיה עונדת עגילי זהב
בדגם סלסלה
קובה, 2001

למעלה:
עגילי זהב מסורתיים
בדגם סלסלה
עבודת פיליגרין
דרבנט, דגסטאן, המאה ה-20

למטה:
עגילי זהב מודרניים
באכו, אזרבייג'אן, המאה ה-20

מחרוזות זהב ותליין קמיע
שחקוקים עליו עשרת
הדיברות ואותיות שדי.
קובה, אזרבייג'אן,
המאה ה־20

אבזם מחגורת אישה
הכתובת החקוקה:
"זה כמר של נקדמו בן עובדיה
שתיקן לאשתו סרח בת לאה
שנת תרע"ג (1913)
כסף בעבודת נילון, עור,
מטבעות רוסיים
א 11.5 ר 8.5

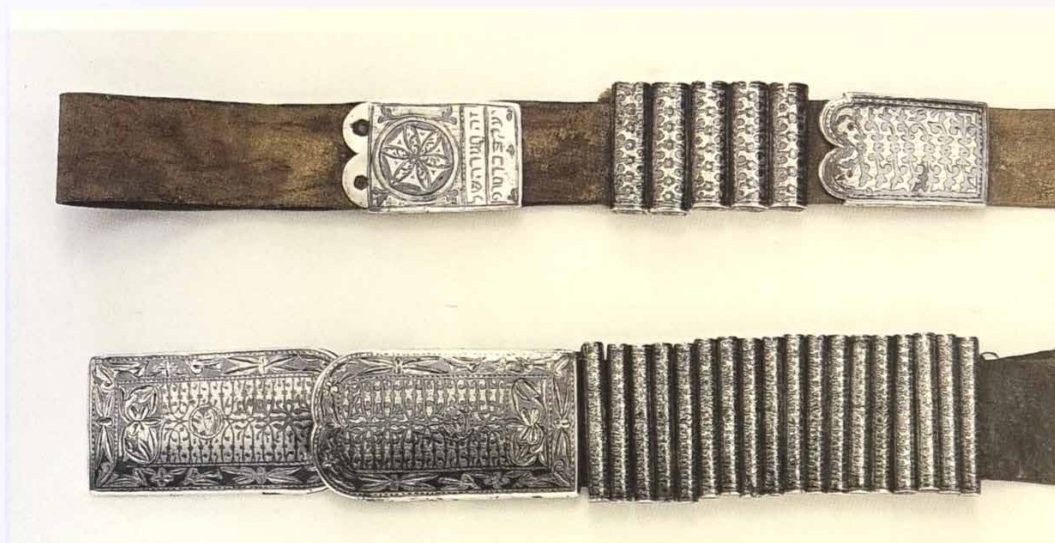

חגורה לאישה
המאה ה-20
כסף בעבודת נילון,
מטבעות רוסיים, עור

אבזם מחגורת אישה
המאה ה־20
כסף בעבודת ניילו
א 31

חגורה לאישה
המאה ה־20
כסף מזוהב בעבודת פיליגרי
א 31

חגורות לגברים
על האבזם העליון חקוקה
הכתובת: "זה חגורה של
יעקב כרטרפן"
המאה ה־20
כסף בעבודת נילו, עור

חגורה לגבר, חרב ומכלים
לאבק שרפה
דרבנט, דגסתאן, המאה ה־20
כסף בעבודת נילו, עור, נץ

ממול:
גבר בלבוש אופייני (שחזור)
פרוה, צמר, אריג סינתטי

יהודיה בכיסוי־ראש (צ'זסקו)
האופייני לעם האזורי בדגסתאן
(שחזור)
משי, כותנה, חוטי מתכת,
חרוזי כסף

ילדים יהודים בלבוש מסורתי
באב, אורבאיג'אן, 1910

כתובת חקוקה על אבזם
מחגורת אישה
(פרט; ראה עמ' 134)

שטיחי "הציור היהודי"

מאת טיילא חזיגילוב

מאז ימי קדם, היתה אריגת השטיחים בין המלאכות העיקריות והמפותחות ביותר בקרב רוב העמים והשבטים בקווקז. והנה כך כתב הרודוטוס (480-426 לפני הספירה):

בקווקז גרים עמים רבים ושונים הניזונים מפרות בר. אומרים שבהרים אלה צומחים עצים שאת עליהם הם כותשים, ממיסים במים, ובעזרת אלה מציירים להם ציורים על גבי בדים, וכי ציורים אלה אינם דוהים בכביסה ואינם משתנים עם התיישנות הצמר, כאילו רקומים היו לתוכם מלכתחילה.

בימי הביניים, בין המאה ה-8 עד ה-13, נחשבה דרבנט לאחד המרכזים העיקריים של תעשיית האריגה באזור הקווקז. תהילת אריגי הפשתן של דרבנט פשטה בכל ארצות המזרח דאז. כבר מעדויות קודם למאה ה-13 מדווח על דרבנט (באב אל-אוואב בשמה הערבי) וסביבותיה, כעל מרכז לשטיחי פלומה (הנוצרת מקשרים) ולשטיחים באריגה שטוחה (flat woven rug), בעיקר שטיחי פֶּלַס.

לשטיחי הפֶּלַס שמות שונים בפי עמי דגסתאן, למשל דֶּנְעִין בפי האוורים, דום בשפת הקומיקי, או זִילו בלשון האזרים ועמים אחרים. קבוצה אחרת בשטיחי הפֶּלַס נקראת וֶרְנִי או ג'ֵיִים, ומשולבות בה טכניקות הקילים והסומק (סומך) יחדיו. בטכניקת הקילים נוצר הדגם על-ידי חוט ערב נוסף ובטכניקת הסומק חוטי הערב מלפפים זוגות של חוטי שתי כך שנוצרת מעין שרשרת. שטיחי פלומה ושטיחי סומק מדרום דגסתאן ומצפון אזרבייג'אן זכו לפני, וזוכים עד היום, לפופולריות רבה ביותר.

על כך שאריגת שטיחים היתה מפותחת באזור בתקופות קדומות מלמדים גם ממצאים ארכאולוגיים מהמאה ה-10, ובהם חפצים הקשורים במלאכת האריגה – אבזורים מיוחדים עשויים עצם שנועדו להדק את הקשרים שבשטיח. הפשתן המקומי שהצטיין באיכותו ויועד לתעשיית אריגים וכן צמחי הפואה (מֶרְנֶה) והכרכום (זַעֶפֶרן) ששימשו להפקת צבעים, נועדו עד למחצית המאה ה-13 לייצוא לארצות המזרח. עיבוד הפשתן, הצמר והמשי, ואריגת בדים ושטיחים היו מלאכות נפוצות בקווקז ובעיקר סיפקו את צורכיהם העצמיים של התושבים. עם זה, אזורים מסוימים הצטיינו במלאכה זו או אחרת, והם ידועים עד היום באיכות הגבוהה של תוצרתם. הטכניקות באותם מקומות נמסרו מדור לדור והמוצרים שהופקו שם זכו תמיד ועודם זוכים לביקוש של ממש.

אריגת השטיחים היתה מלאכת נשים, והיו אומניות שיצאו להן מוניטין כבעלות מלאכה מעולות. בדרך כלל השתמשו בצמר מייצור עצמי, שכן בבעלות משפחות רבות היו עדרי צאן. אשר לצבעים – גידול צמח הפואה, שממנו הפיקו צבע אדום, וצמח הכרכום, שממנו הפיקו את הצבע הצהוב היה עיסוק של יהודים, ואילו צמח האינדיגו, שממנו הופק הצבע הכחול, יובא לקווקז בידי סוחרים, אף הם יהודים. יהודי ההרים ייצרו את מוצריהם לשוק עד למחצית המאה ה-19, אז נאלצו לחדול עקב נדודים שכפו עליהם המוסלמים ברדיפותיהם. ואולם, החל בשנות השלושים של המאה ה-20, לאחר שהשלטונות הסובייטיים אפשרו להקים איגודי עובדים ובתי-מלאכה ביתיים, שבו יהודיות הרריות וחיידשו את העיסוק במלאכת האריגה. וכך, עד עצם היום הזה, בעיקר בקובה אך גם בדרבנט, ממשיכות אומניות שטיחים יהודיות ליצור מוצרים באיכות גבוהה. במאפיינים הטכניים, במאפייני הצבע ובקומפוזיציה הכללית, משתייכים אמנם השטיחים שיצרו יהודים לכלל יצירת השטיחים הקווקזית, אך עם זה נשתמרה גם קבוצת דוגמאות מן המאה ה-19 המכונה בפי האוכלוסייה הלזגנית והטבסרנית המקומית ג'ֶאוּדֶ'צ'ֶשֶׁנֶה, כלומר "הציור היהודי", כינוי שמקורו כנראה בשפת הדגמים הייחודית ליהודים. עם זה, דגמים משטיחי "הציור היהודי" מצויים גם בעיטורי שטיחים של עמים אחרים בדגסתאן. אחת ההשערות לכך היא כי בעבר הרחוק, עוד לפני בואם של הערבים לאזור, היתה בדגסתאן אוכלוסייה יהודית גדולה. בשנת 737 החל תהליך האסלום של יהודים ושל עמים אחרים בקווקז, ותהליך זה נמשך, במידות שונות של הצלחה, עד לכיבושו של הקווקז בידי רוסיה. עמים רבים בדגסתאן – ביניהם לזגנים, טבסרנים ותאטים – סבורים שאבות אבותיהם היו יהודים ולהם סיפורים ואגדות על שורשיהם היהודיים.

במסורת יהודי ההרים נכלל זה דורות לימוד תורת הסוד. גם כיום, בספריות פרטיות של יהודי ההרים ושל רבניהם, מצויים ספרים במיסטיקה יהודית ובקבלה מעשית, כגון ספר רזיאל המלאך, ספר יצירה, ספרי קבלת האר"י, ספר הזוהר, ספר הישר ועוד. בערבי שבת, לפני התפילה בבתי-הכנסת קוראים פרקים משיר-השירים, קטעים מספר הזוהר ופיוטים קבליים. המאגיה שימשה את יהודי הקווקז גם בחיי היום-יום: בטקסי חתונה, בטקסי אשכבה, בריפוי מחלות למיניהן, בכישופים, בטקסי הזמנת הגשם, בטקסי קבלת האביב, ובצאת השבת, אחרי ההבדלה. גם באמנויות היהודים, בעיקר באריגת

ניתן להניח ש"שטיח הדרקון" (ראה איור בעמ' 145) שימש קמיע, מגן-הבית. שטיחים מעין אלה ייחודיים ונדירים, שכן אנשים ארגו אותם לעצמם והם לא נועדו למסחר. מוטיב הדרקון כרכיב-משנה בעיטור מצוי גם בשטיחים שנוצרו בדרום דגסתאן, בעיקר אצל הלזגינים, שאף הם רואים בו סמל מגן.

שטיחי "הציור היהודי" שנסקרו לעיל נארגו עד המאה ה-19 בדרום דגסתאן בכפרים מסוימים בלבד. הם התגלו במהלך עבודת שדה באזור בשנים 1980–1990. מאחר שלא נועדו למטרות מסחר, תפוצתם נדירה ומוכן שלא זכו לפרסום. כיום מנסים לחקתם אך העיטור פשוט ודל, ולרוב עושים בהם שימוש רק במעט מהמוטיבים שבשטיחים המקוריים.

1 על טקסי קבלת האביב ראה בפרק "מחזור השנה", עמ' 77.

2 על מקומה של הדמות ראה בפרק "אמונות וטקסים", עמ' 103.

3 ראה: "ספר הזוהר", כרך טו, פנחס רצא, רצד. ההיסטוריה של היהודים עם ספרות הקבלה המעשית מחד גיסא ועם מוטיב הדרקון המגן אצל המוסלמים מאידך גיסא מובילה אותי אל הסברה כי דגם השטיח שבעמ' 145 יכול להתפרש כדמותו של דרקון המגלם את אילן הספירות ומשני צדי ראשו אותיות ש"ן המתקשרות לשדי.

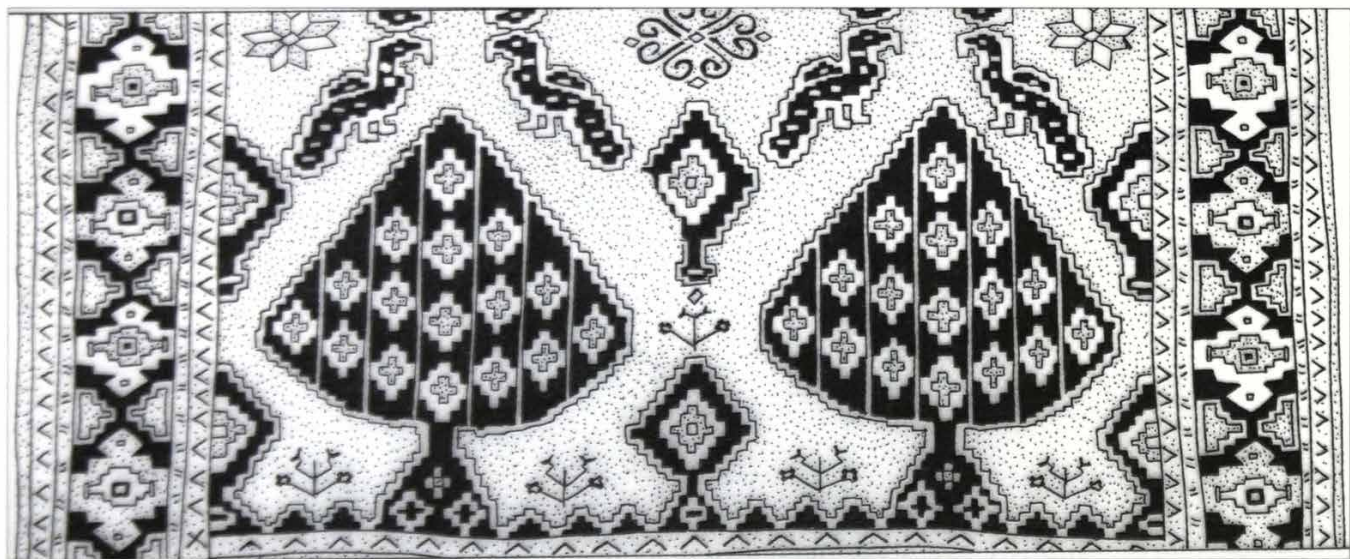
השטיחים, מוצאים לעתים דגמים שייחסו להם כוחות מאגיים והאורגות העבירו אותם מדור לדור.

אפשר לחלק את שטיחי "הציור היהודי" לשתי קבוצות: שטיחי שָׁעִם-דֹּר או שָׁעִם-אָנָּג'י (שָׁעִם=נר אָנָּג'י=עץ בתורנית; דֹּר=עץ בפרסית), כלומר שטיחים ובהם דגם "עץ הנר" שהוא למעשה אשוח ויכול לפעמים להתפרש כמנורת קנים ושטיחי אֶזְדָּחָה-מָאָר, כלומר "נחש הדרקון". שטיחי הקבוצה הראשונה על-פירוב קטני-ממדים. על רקע צבע אדום חלודה (ראה איור תחתון בעמ' 143) ניצבים בסימטריה זה מול זה 6 דגמים גדולים, בהם 4 בדמות עצים בעלי צמרת משולשת וגזע שבסיסו משולש, העומדים בזוגות בשני קצות השטיח; במרכז שני מעוינים ובכל אחד מהם 19 מעוינים קטנים בצבעי אדום ולבן. בין הדגמים הגדולים ערוכים בסימטריה שמונה זוגות של ציפורים ארוכות-זנב. השילוב של מוטיב "עץ הנר" עם ציפור מצוי גם בשירים מסורתיים של יהודי ההרים, הקשורים בטקסי קבלת האביב.¹

על פני שטיח אחר מקבוצה זו (ראה איור עליון בעמ' 143) סדורות שורות של "עץ הנר" במבנה שחמט. הרקע כחול-כהה ולמוטיבים צבעים אדום, לבן ובז'. בשטיח סומק המכונה סוּמְכֶצֶה (ראה איור בעמ' 147) ארוגים ארבעה זוגות של דגמי "עץ הנר", ובין הזוגות חמישה מעוינים.

בשטיח אחר (ראה איור בעמ' 146) שני טורים של "עצי הנר" ניצבים משני צדי מדליונים מרובעים. בשטיח סומק (ראה איור עליון בעמ' 144) אפשר אולי לראות בדגם המזכיר מנורת קנים גלגול של מוטיב "עץ הנר".

הקבוצה השנייה של שטיחי "הציור היהודי" קשורה כאמור בדמות נחש הדרקון – אֶזְדָּחָה-מָאָר.² סמלי הדרקון והנחש הם מן הסמלים המוסריים בתרבויות קדמת אסיה מימים ימימה. הם נזכרים גם בתלמוד וגם בספרות המיסטית בתפקיד של מגנים: "ר' שמעון בן מנסיא אומר: חבל על שמש גדול שאבד מן העולם, שאלמלא לא נתקלל נחש, כל אחד ואחד מִיִּשְׂרָאֵל היו מזדמנים לו שני נחשים טובים, אחד משגרו לצפון ואחד משגרו לדרום להביא לו סנדלבונים טובים [אבנים יקרות] ואבנים טובות ומרגליות" (תלמוד בבלי סנהדרין נט ע"ב). בספר יצירה מזכר תלי הדרקון כמושל בעולם (בחומר ובגופי השמים): "תלי בעולם כמלך על כסאו..." (ספר יצירה ו: ב). "הדרקון" נחשב למזל ה-13, המצוי מעל 12 המזלות.³

מוסיב "עץ הנר" בשטיחי
פלומה (ציור)
דגסותאן, המאה ה-19

למעלה: מהכפר אחסי
למטה: מהכפר גימדי

ציור השטיחים: אנה צפין

מוטיב מנורת הקנים
בשטיח סומק (ציור)
הכפר איקרה, דגסטאן,
המאה ה־19

מוטיב הדרקון בשטיח
פלומה (ציור)
הכפר אחטי, דגסטאן,
המאה ה־19

ציור השטיחים: טיילא חיזגילוב

שטיח סמל ובו דגם דרקון
כפר אחטי, דגסטאן,
המאה ה־19
צמר, א 260; ר 160

שטייט סומק
דערבנס, דעסטאק, המאה ה-19
צמר, א 200; ר 110

ממול:
שטייט סומק
אזור פאמור, דעסטאק
המאה ה-19
צמר, א 300; ר 200

ביבליוגרפיה

- אבישי, "היהודים ההרריים" – בין עבר והווה, בתוך: ד' פריטל (עורך), **יהודי ברית המועצות, עמ' 154–163.**
- י"מ אגרונוב ומ"י אגרונוב, מילון תאתי (יהודי)–רוסי, מוסקווה 1997 (רוסית).
- ס' אגרונוב, "דאג ג'וגוטי", טריבונה 10 (מוסקווה) 1928 (רוסית).
- מ"מ איכאילוב, "יהודי הקווקז", עמי דגסתאן, מוסקווה 1955 (רוסית).
- , "משפחות גדולות ומטרונימיה אצל יהודי הקווקז", **האתנוגרפיה הסובייטית (מוסקווה) 1950 (רוסית).**
- מ' אלטשולר, י' פנחסי ומ' זנד, **יהודי בוכרה והיהודים ההרריים, שני קיבוצים בדרום ברית המועצות, ירושלים תשל"ג.**
- מ' אלטשולר, יהודי מזרח קאווקאז, ירושלים תש"ן.
- י"ש אניסימוב, "היהודים הרריים בקווקז", בתוך: קובץ אתנוגרפי, ג המוזיאון האתנוגרפי של דאשקוב, מוסקווה 1988 (רוסית).
- האנציקלופדיה היהודית, IX, XIV, א' הרכבי, י"ל קצנלסון (עורכים), סנקט פטרסבורג 1908–1913 (רוסית).
- א' אל-אצטח'רי, "הדרכים והממלכות" (תרגום מרוסית נ"א קאראולוב), בתוך: קובץ לתיאור מקומות ושבטי הקווקז²⁹, טביליסי 1901 (רוסית).
- ר' ארבל ול' מגל (עורכות), בארץ גיזת הזהב: תולדות יהודי גרוזיה ותרבותם, ספר לרגל תערוכה בבית התפוצות, תל-אביב 1992.
- נ' באבאליקשווילי, כתובות יהודיות של הקווקז, מחקרים שמיים, טביליסי 1983 (רוסית).
- מ' בולשון, "עובדי אדמה חדשים", טריבונה 1–2 (מוסקווה) 1928 (רוסית).
- מ' בז'נוב, "יהודי כפר ורטשן", בתוך: קובץ לתיאור מקומות ושבטי הקווקז²⁷, טביליסי 1900 (רוסית).
- מ' גולדלמן, "היהודים בהיסטוריה האתנית של הכוזרים", ידיעון האוניברסיטה העברית במוסקווה, 8 (1995) (רוסית).
- ר' גרפמן, 50 רימונים, אוניברסיטת תל-אביב – המוזיאון ליהדות, בית הכנסת והמרכז למורשת היהדות ע"ש צימבליסטה, תל-אביב 1998.
- י' דוד, היסטוריה של היהודים בקווקז, תל-אביב 1989 (רוסית).
- ז' הנגבי וב' יניב, אפגאניסתאן, בית הכנסת והבית היהודי, האוניברסיטה העברית – המרכז לאמנות יהודית, ירושלים תשנ"א.
- ס' וייסנברג, עתיקות היהודים, ו, סנקט פטרסבורג 1913 (רוסית).
- ג"א גאדז'יב, דתות ומנהגים טרום-אסלאמיים אצל עמי דגסתאן, מוסקווה 1991 (רוסית).

- טשרני, יהודי הקווקז
י"י טשרני, יהודי הקווקז, טביליסי 1869 (רוסית).
- טשרני, המגיד
– , "היהודים בארצות הקווקאזוס", המגיד, גליונות 14–18, 38 (תרכ"ח).
- טשרני, המסעות
– , ספר המסעות בארץ הקאוקז ובמדינות אשר מעבר לקאוקז וקצת מדינות אחרות בנגב רוסיה, משנת תרכ"ז עד שנת תרל"ה, סנקט פטרסבורג תרמ"ד.
- יניב, "תוכן וצורה"
"יהודי הקווקז", במת הציבוריות היהודית הסובייטית, 4–7 (1927) (רוסית).
- ישי, "היישוב היהודי"
ב' יניב, "תוכן וצורה ברימוני כתר ממזרח פרס ואפגאניסטן", פעמים, 79 (תשנ"ט), עמ' 96–129.
- כשדאי, ממלכת אררט
א' ונ' ישי, "היישוב היהודי בקווקז המזרחי", פעמים, 81 (תש"ס), עמ' 94–95.
- כשדאי, הצפירה
צ' כשדאי, ממלכת אררט, אודסה תרע"ב.
- , "מכתבי מסע", הצפירה (1893), עמ' 113.
- ל"י לאברוב, אתנוגרפיה של הקווקז, לנינגרד 1982 (רוסית).
- ג' לוי, "חיי היומיום ומנהגים של יהודי הקווקז בקובה", ווסחוד (1901) (רוסית).
- מילר, תאטים
ב' מילר, תאטים – פיזורם הגאוגרפי וניביהם, באכו 1929 (רוסית).
- ד"ג מגיד, "יהודים בקווקז", בתוך: יהודים בספר הדרומי של רוסיה (רוסית).
- י' מורזחנב, יהודי הקווקז – מדריך ביבליוגרפי מוער, מוסקוה 1994 (רוסית).
- , על ההיסטוריה של החקר האתנוגרפי של יהודי הקווקז, מוסקוה 1994 (רוסית).
- , המשפחה היהודית בת־זמננו בקברדינו–בלקריה, מוסקוה 1994 (רוסית).
- "מבני מגורים כפריים אצל עמי הקווקז במאה ה־19", בתוך: קובץ האתנוגרפיה של הקווקז, מוסקוה–לנינגרד 1962 (רוסית).
- "המחוז הכלכלי הגאוגרפי קובה–חצ'מאס, אזרבייג'אן הסובייטית", ביטאון המכון הגאוגרפי של האקדמיה למדעים של אזרבייג'אן (1958) (רוסית).
- ב"ב מנוח, שבויי שלמנאסר, ירושלים 1984 (רוסית).
- ו"א נמירוביץ'–דנצ'נקו, ישראל השש אלי קרב, סנקט פטרסבורג 1880 (רוסית).

סקירה אתנוגרפית על תשלומי נישואים ונדוניה של יהודי הקווקז³,
מוסקווה 1890 (רוסית).

ו"י קוביצ'ב, מבני מגורים של עבר הקווקז המזרחי במאה ה-19–20,
מוסקווה 1982 (רוסית).

ו"פ קוביצ'ב, "מבני מגורים של עבר הקווקז המזרחי במאה ה-19",
האתנוגרפיה הסובייטית, 3 (1957) (רוסית).

קובץ תיאורי מקומות ושבטים בקווקז³, טביליסי 1870 (רוסית).

"קובץ", טביליסי

קובץ תיאורי מקומות ושבטים בקווקז⁴, טביליסי 1884 (רוסית).

י"י קוזובסקי, "תיאור מלאכות-יד בחבל דגסתאן", קובץ פרסומים של
הכנס הראשון של מלאכות יד בקווקז, טביליסי 1902 (רוסית).

ק"מ קורדוב, "יהודים הרריים במחוז שמכין בחבל באכו", כתב העת
האתנופולוגי הרוסי (1912) (רוסית).

א"א קודרבצב, עיר ואם בים הכספי, מחצ'קלה 1982 (רוסית).

א"ר שיחסאידוב, דגסתאן במאה ה-10–14, מחצ'קלה 1975 (רוסית).

Azerbaijan Carpet, Baku 1985

D. Chirkov, *Dagistan Decorative Art*, Moscow 1971

R. Grafman, *Crowning Glory: Silver Torah Ornament of the Jewish Museum, New York, New York* 1996

גרפמן, כתרים

Tatyana Razina, Natalia Cherkasova, and A. Kantsedikas,
Folk Art in the Soviet Union, Leningrad 1989

T. Shire, *Hebrew Amulets*, London 1966

שרייר, קמיעות עבריים

תורמי חפצים לתערוכה

קלרה אוריהייב, קובה, אזרבייג'אן
לודמילה איזמעאילוב, מדיעין
עזריה איסקוב, אשקלון
בית-הכנסת במחצ'קלה, דגסטאן
יפה חיימוב, ירוחם
אסתר מקדש, קובה, אזרבייג'אן
יפה מקדש, קובה, אזרבייג'אן
אסתר חונאייב, קריית ביאליק

משאילי תצלומים

משפחת אברהם אברהמוב, תל-אביב: עמ' 96, 126
רבקה אבשלומוב, תל-אביב: עמ' 26
חיים אגרונוב, חדרה: עמ' 19, 46, 116
מיכאל אגרונוב, באכו, אזרבייג'אן: עמ' 21
רגינה אגרונוב, מוסקוה: עמ' 95
ארכמון עיריית ירושלים: עמ' 32
משפחת פדהצור אשורוב, באר-שבע: עמ' 47
בית התפוצות, ארכיון הצילומים, תל-אביב: עמ' 18, 25, 31, 34, 35, 76, 86, 112, 114, 115
משפחת שאול בר אברום, דרבנט, דגסטאן: עמ' 39
סוולנה דנילובה, נלצ'יק, קברדינו-בלקריה: עמ' 20, 40
הארכיון הציוני, ירושלים: עמ' 22, 28
המרכז לאמנות יהודית, האוניברסיטה העברית, ירושלים: עמ' 52, 53, 55, 59 (ימין ואמצע)
הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית, ירושלים: עמ' 42 (למעלה)
יד ל.א. מאיר, מחיאות לאמנות האסלאם, ירושלים:
עמ' 59 (שמאל), 60
משה יוספוב, ירושלים: עמ' 30
ארנון יצחקי: עמ' 33
ר' אליעזר מזרחי, כרמיאל: עמ' 138
אסתר מקדש, קובה, אזרבייג'אן: עמ' 91

רשימת צלמים

אבשלום אביטל, ירושלים: עמ' 54, 78, 79, 104–107, 118–124, 128–145, 137
פאייג גונגוב, קובה, אזרבייג'אן: עמ' 80, 82, 100, 101, 107 (שמאל), 108
רבקה גונ, מוזיאון ישראל, ירושלים: עמ' 72, 117 (שמאל למטה), 132 (ימין)
גסונוב גמלט, באכו, אזרבייג'אן: עמ' 85
בוריס חיימוביץ, המרכז לאמנות יהודית, האוניברסיטה העברית, ירושלים: עמ' 8, 15, 62, 64, 65, 67, 68, 70–71, 73, 75
מיכאל חפץ, המרכז לאמנות יהודית, האוניברסיטה העברית, ירושלים: עמ' 24, 69
פטר לני, מוזיאון ישראל, ירושלים: עמ' 17, 23, 36, 43–45, 61, 88–90, 92, 93, 97, 102, 105, 109
לאה מקדש-שמעאילוב, מחיאות ישראל, ירושלים: עמ' 50, 58, 66, 81, 83, 94, 99, 117, 127, 140
מיכאל קרילוב, מחצ'קלה, דגסטאן: עמ' 16

משאילי חפצים ותמונות לתערוכה

גדליה אבייב, ראשון-לציון
אברהם אברהמוב, תל-אביב
דיאנה אברמוב, ירושלים
חיים אגרונוב, חדרה
יצחק איינהורן, תל-אביב
עזריה איסקוב, אשקלון
זכריה אלטבאואר, ירושלים
משפחת אשורוב, באר-שבע
שמחה אשורוב, נתניה
בית-הכנסת של יהודי ההרים, ירושלים
רבקה גונן, ירושלים
משפחת ביל גרוס, תל-אביב
הארכיון לתולדות העם היהודי, האוניברסיטה העברית, ירושלים
יפה הללי, קריית ביאליק
מיכאל זנד, ירושלים
טיילא חזגילוב, ירושלים
נחום חנוכייב, רחובות
די יצחק ברצבי, ירושלים
פרידה יוסיפוב, עכו
סאלום יעקובוב, אפק
שאמיל יעקובוב, עכו
יורי כוכלייב, נתניה
מחיאות חיפה
מחיאות ארץ-ישראל, תל-אביב
תמרה מוסחנוב-פרינברג, חיפה
מכון לבון, תל-אביב
מושאיל מושאילוב, יבנה
אליעזר מזרחי, כרמיאל
משי משייב, ירושלים
לאה מקדש-שמעאילוב, ירושלים
טיילו מדרכייב, נהריה
ישעיה נורילוב, ירושלים
יאשר נסימוב, קריית ים
אדיק עקובייב, נתניה
אברהם פרייזליק, ירושלים
בועז רביב, קריית ביאליק
רובשן רגימוב, חדרה
גילה רובינוב-יעקב, חולון
שלום שלומוב, חדרה
פאניה שמעאילוב, נתניה
שמעיה שמעייב, נתניה
לאה שפירא, באר-שבע

